

© Albert van der Kaap, november 2019

Lesmateriaal voor leerlingen: <http://histoforum.net/lesmateriaal/Prehistorie leerling.pdf>

Prehistorie

Waarom aandacht voor de prehistorie?

De prehistorie bestrijkt een lange periode. Als je de allereerste mensachtigen meerekent, zo'n twee miljoen jaar, maar zelfs als je rekent vanaf de eerste moderne mensen die Afrika verlieten, nog altijd mogelijk zo'n 200.000 jaar.¹ Toch is het het tijdvak dat in het onderwijs de minste aandacht krijgt. Over de prehistorie worden op het vwo-centraalexamen ook slechts weinig vragen gesteld en dus worden de jagers, boeren en eerste stedelingen er vaak in een vloek en een zucht doorheen gejaagd. Begrijpelijk, of toch misschien niet?

De prehistorie biedt een uitgelezen mogelijkheid om, in een relatief eenvoudige context, met leerlingen te praten over de basiselementen van elke samenleving. Hoe voorzagen de mensen in hun levensonderhoud, hoe was het gesteld met arbeidsdeling en (on)gelijkheid tussen mensen op sociaal en politiek gebied en welke rol speelde godsdienst in het leven van mensen?

Enduring understanding

Wat wil je dat leerlingen, ook lang na het behandelen van het onderwerp, nog weten over de prehistorie?

Alle mensen in de wereld stammen af van mensen die mogelijk zo'n 200.000 jaar geleden naar o.a. Europa trokken. Zo'n 12-10.000 jaar geleden ontstonden er voor het eerst sedentaire gemeenschappen. Dat wil zeggen, mensen gingen op een vaste plaats wonen en aan landbouw en veeteelt doen. De relatie van de mens met de natuur werd in de prehistorie zeer sterk bepaald door de manier waarop hij in zijn onderhoud voorzag. De relatie van de jagende en verzamelende mens tot de natuur verschilde aanmerkelijk van die van de mens die aan landbouw en veeteelt deed. Met de komst van landbouw en steden ontstonden er al snel grote verschillen in bezit en in aanzien (sociale positie). Er kwamen (zeker in de steden) klassen van priesters en dambtenaren en de verschillen tussen mensen werden snel groter, zowel in aanzien (sociale status) als in macht. Verschillen in bezit leidden ook al gauw tot oorlogen tussen steden. Godsdienst speelde in de prehistorie een belangrijke rol, met name in het denken over het leven na de dood.

---

¹ <https://www.nhm.ac.uk/discover/news/2019/july/modern-humans-may-have-been-in-europe-150-000-years-earlier-than.html>

Over de prehistorie beschikken we alleen over materiële bronnen, wat het kennen van deze periode zeer bemoeilijkt. Toen, zo'n vijfduizend jaar geleden, het schrift werd ontdekt, kwam er een einde aan de prehistorie.

Leerdoelen

Op het eind van de lessen over de prehistorie kun je:

- uitleggen welke veranderingen er optraden met de komst van steden in verschillen tussen mensen op het gebied van werk (arbeidsdeling), sociale status en macht;
- een antwoord (let op: niet het antwoord) geven op de vraag of het leven voor mensen eenvoudiger/plezieriger werd na de komst van de landbouw;
- een antwoord geven op de vraag of mensen aan landbouw gingen doen en vervolgens op vaste plekken gingen wonen of dat het juist andersom was;
- uitleggen waarom het schrift werd uitgevonden en wat de komst van het schrift bijdraagt aan onze kennis van het verleden.

Succescriteria

Je kunt

- een relatie leggen tussen jagen/verzamelen, wonen en godsdienst;
- een relatie leggen tussen landbouw, wonen en godsdienst;
- mogelijke verklaringen geven voor het ontstaan van landbouw en veeteelt;
- beschrijven waar de eerste landbouw is ontstaan en waarom juist daar;
- de eerste stedelijke samenlevingen beschrijven.

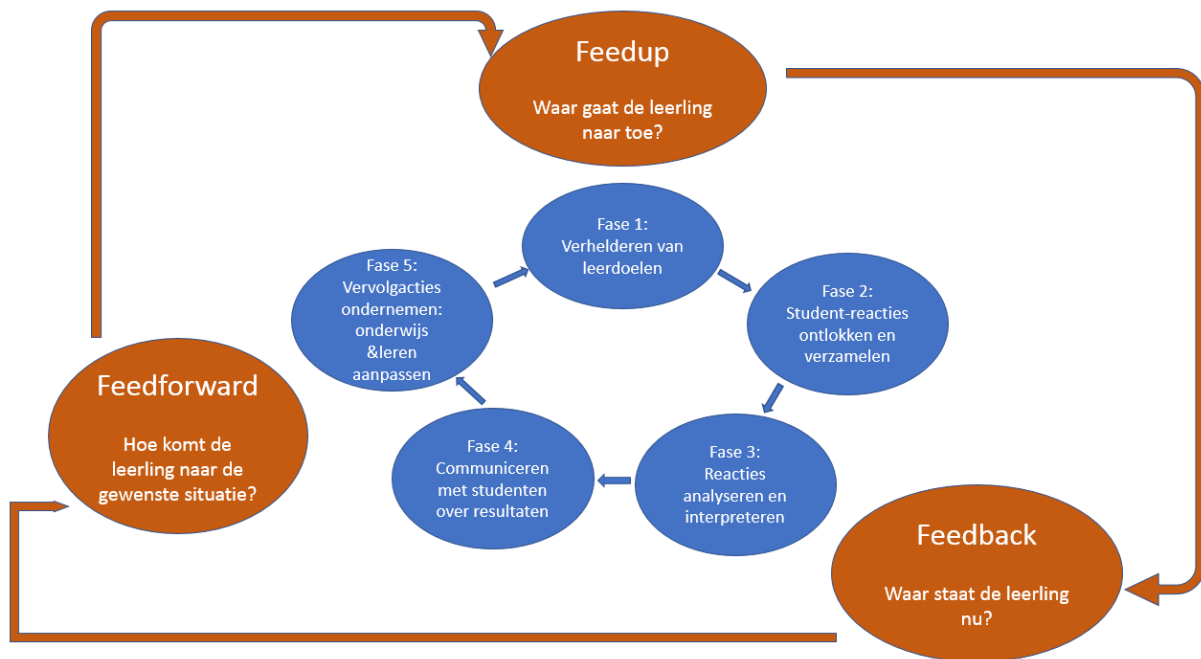
Lesmateriaal

De docent kan zelf de activiteiten kiezen die het leerlingen mogelijk maken de leerdoelen te halen, maar hij kan er ook voor kiezen om leerlingen zelf bepaalde keuzes te laten maken. Dit bevordert zowel het eigenaarschap als de motivatie.

Hieronder wordt lesmateriaal beschreven waaruit de docent en/of leerling, in aanvulling op de klassikale instructie van de docent, een keuze kan maken.

Voor elk van de vijf fasen van de formatieve evaluatiecyclus (zie afbeelding hieronder) wordt beschreven wat er van leraar en leerling wordt verwacht. Meer informatie over formatieve evaluatie vindt u op deze website van SLO <https://slo.nl/thema/meer/formatief-evalueren/>. Artikelen over formatieve evaluatie en geschiedenis vindt u hier:

<http://histoforum.net/2019/formatiefhandelen.html>

Een mogelijke keuze

1. Maak minstens een van de opdrachten 1 t/m 3.
2. Maak opdracht 4 of 5
3. Maak opdracht 6
4. Maak opdracht 11

Maak een keuze uit de extra opdrachten:

- Opdracht 7 De Tollundman
- Opdracht 8 Vrouwen in de prehistorie
- Opdracht 9 Hunebedden
- Opdracht 10 Jagers met geheugenverlies

Lesmateriaal

1. Werken met bronnen algemeen

In dit document wordt beschreven hoe je formatief kunt werken met elementaire opdrachten over het gebruik van bronnen in het geschiedenisonderwijs.

Leerdoelen

Leerlingen leren ...

- onderscheid te maken tussen primaire en secundaire bronnen
- uit te leggen welke bronnen beschikbaar zijn voor een onderzoek over een bepaalde periode en/of over een bepaald onderwerp

Feedup (waar gaat de leerling naar toe?)

Fase 1 Verhelderen van leerdoelen

Wat moeten leerlingen kunnen?

De leraar legt uit dat bronnen het basismateriaal zijn voor onderzoek naar het verleden en dat je daarbij onderscheid kunt maken tussen primaire en secundaire bronnen. Een onderscheid dat een rol speelt bij het beoordelen van de betrouwbaarheid van bronnen.

Hij vraagt leerlingen voorbeelden te noemen van beide en waarom, afhankelijk van de vraag, primaire bronnen betrouwbaarder **kunnen** zijn dan secundaire bronnen. Of dat het geval is hangt van veel factoren af, maar de belangrijkste is wel de aard van de historische onderzoeksvraag.

Zonodig legt de leraar ook uit dat we over de prehistorie geen geschreven bronnen hebben.

Feedback (waar staat de leerling nu?)

Fase 2 Ontlokken en verzamelen van leerlingreacties

De leerlingen maken de opdracht individueel.

Fase 3 Analyseren en interpreteren van leerlingreacties

Fase 4 Communiseren met leerlingen over de resultaten

In deze opdrachten wordt veel gewerkt met invulschema's. Dit biedt de leraar, als hij rondloopt door de klas, snel inzicht in de kwaliteit van de prestatie van een leerling. Zo nodig gaat hij in gesprek met de leerling, waarbij hij vooral ingaat op het proces. Wat hebben de leerlingen gedaan om de opdrachten te maken en tegen welke moeilijkheden zijn ze aangelopen?

De leraar kan ook gebruik maken van peer-assessment. Elke leerling beoordeelt het werk van een klasgenoot en gaat met hem of haar in discussie over die onderdelen waarin hun antwoorden verschillend zijn. Zonodig roepen zij de hulp van de leraar in.

Zie voor meer informatie over feedback bijvoorbeeld: <http://histoforum.net/2017/feedback.html> of A Matrix of Feedback for Learning:

<https://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=4007&context=ajte>

Feedforward (hoe komt de leerling naar de gewenste situatie)

Fase 5 Vervolgacties ondernemen

De leraar kan de opdracht klassikaal nabespreken, waarin hij inventariseert tegen welke moeilijkheden de leerlingen zijn aangelopen. Vervolgens geeft hij tips hoe leerlingen deze moeilijkheden een volgende keer, als het over het werken met bronnen gaat, kunnen overwinnen. Ook kan hij het denkproces aan de hand van een nieuwe opdracht, eventueel samen met de leerlingen, voordoen (modellen).

2. Werken met bronnen en Egypte

In dit document wordt beschreven hoe je formatief kunt werken met opdrachten die betrekking hebben op het werken met bronnen bij het onderwerp Egypte.

Leerdoelen

In deze opdracht over het oude Egypte gaan leerlingen aan de slag met bronnen. Zij analyseren om te beginnen een aantal bronnen met de vraag welke bron of bronnen bruikbaar zijn voor het beantwoorden van een (gegeven) historische vraag. Daarna geven zij antwoord op die vraag. Vervolgens bedenken zij zelf een historische vraag, die zij vervolgens ook moeten beantwoorden.

Ze werken aan de volgende leerdoelen:

Je kunt ...

- beoordelen of informatie in bronnen **bruikbaar** is om een antwoord te geven op een historische vraag.
- beoordelen of een bron **betrouwbare** informatie biedt voor het beantwoorden van een historische vraag.
- op basis van informatie in bronnen een antwoord geven op een historische vraag.
- een historische vraag bedenken bij een of meer bronnen.
- van deze vraag aangeven of het gaat om een beschrijvende, vergelijkende, verklarende of evaluatieve/waarderende vraag.
- uitspraken doen over de positie van mannen en vrouwen in het oude Egypte.

Voor elk van de vijf fasen van de formatieve evaluatiecyclus wordt beschreven wat er van leraar en leerling wordt verwacht.

Feedup (waar gaat de leerling naar toe?)

Fase 1 Verhelderen van leerdoelen

Wat moeten leerlingen kunnen?

De leerling kan ...

- beoordelen of informatie in bronnen bruikbaar is om een antwoord te geven op een historische vraag.

- beoordelen of een bron betrouwbare informatie biedt voor het beantwoorden van een historische vraag.
- op basis van informatie in bronnen een antwoord geven op een historische vraag.
- een historische vraag bedenken bij een of meer bronnen.
- van deze vraag aangeven of het gaat om een beschrijvende, vergelijkende, verklarende of evaluatieve/waarderende vraag.
- uitspraken doen over de positie van mannen en vrouwen in het oude Egypte.

De leraar legt uit dat het in de eerste vier opdrachten gaat om te onderzoeken hoe bruikbaar en betrouwbaar bronnen zijn voor het beantwoorden van historische vragen. Hij legt daarbij aan de hand van bijlage 1 uit je kunt beoordelen of een bron betrouwbaar is voor het beantwoorden van een vraag. Het is goed als hij daarbij uitlegt dat je niet altijd iets kunt zeggen over elk criterium.

Voor vraag 5 verheldert hij aan de hand van bijlage 2 en van vragen over de Eerste Wereldoorlog het verschil tussen beschrijvende, vergelijkende, verklarende en waarderende (evaluatieve) historische vragen. Met de leerlingen gaat hij na wat de kenmerken van de verschillende vraagtypen zijn (zie bijlage 2).

Stel het onderwerp van je onderzoek is de Eerste Wereldoorlog, dan kunnen dit onderzoeksvragen zijn:

- **beschrijvende onderzoeksvraag:** Hoe verliep de Eerste Wereldoorlog?
- **verklarende onderzoeksvraag:** Waarom brak de Eerste Wereldoorlog uit?
- **vergelijkende onderzoeksvraag:** Wat waren de verschillen in oorlogvoering tussen de fronten in het oosten en westen van Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog?
- **waarderende onderzoeksvraag:** In hoeverre was de Vrede van Versailles na de Eerste Wereldoorlog wel of geen fout van de overwinnaars? Was de Eerste Wereldoorlog een totale oorlog?

Feedback (waar staat de leerling nu?)

Fase 2 Ontlokken en verzamelen van leerlingreacties

De leerlingen maken alleen of in tweetallen eerste de opdrachten 1 t/m4 en de feedbackronde opdracht 5.

Fase 3 Analyseren en interpreteren van leerlingreacties

Fase 4 Communiseren met leerlingen over de resultaten

De leraar heeft verschillende mogelijkheden om feedback te geven op de prestaties van de leerlingen.

1. De leraar loopt rond en gaat met leerlingen in gesprek over hun prestatie, waarbij hij vooral ingaat op het proces. Door de leerlingen gebruik te laten maken van een invulschema kan de leraar snel het werk van de leerlingen beoordelen.
2. Elke leerling beoordeelt het werk van een klasgenoot en geeft aan op welke punten de prestatie volgens hem/haar nog te kort schiet, waarna de leerling zijn/haar prestatie mag verbeteren (peer-assessment).

3. De leerlingen kunnen de opdracht eerst individueel maken, waarna ze in twee- of drietallen de bedachte vragen van commentaar voorzien.
4. De leraar kan de leerlingen de bedachte vragen ook digitaal laten insturen en tonen op het Digibord, bijvoorbeeld via het programma Padlet. Hierdoor zijn de voorbeelden later ook nog te bekijken.
5. De leraar kan de leerlingen de vraag ook op kaartjes laten noteren en achterop laten noteren wat voor type vraag het is. Vervolgens worden de kaartjes uitgewisseld met een ander tweetal, waarna deze leerlingen nagaan of zij het met de classificatie eens zijn.

Zie voor meer informatie over feedback bijvoorbeeld: <http://histoforum.net/2017/feedback.html> of A Matrix of Feedback for Learning:

<https://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=4007&context=ajte>

Feedforward (hoe komt de leerling naar de gewenste situatie)

Fase 5 Vervolgacties ondernemen

De leraar kan de opdracht klassikaal nabespreken, waarin hij inventariseert tegen welke moeilijkheden de leerlingen zijn aangelopen. Vervolgens geeft hij tips hoe leerlingen deze moeilijkheden een volgende keer, als het over interpretatie en het formuleren en onderbouwen van een eigen mening gaat, kunnen overwinnen.

3. Werken met bronnen: De mammoetjacht

In dit document wordt beschreven hoe je formatief kunt werken aan een opdracht die betrekking heeft op de prehistorie.

De Mammoetjacht

De prehistorie is, zo leren alle leerlingen in de brugklas, de periode waarover geen geschreven bronnen beschikbaar zijn. We moeten het doen met materiële bronnen.

Wat betekent dit voor onze kennis van de prehistorie? Wat kunnen we er met zekerheid over zeggen en waarover kunnen we slechts vermoedens uitspreken?

Dat is het onderwerp van deze opdracht waarin een verhaal over de mammoetjacht centraal staat. Dit verhaal is een bewerking van een passage uit het boek *De stam van de Hohenbeer*, deel één uit de serie 'De Aardkinderen' van Jean Auel. Een serie die uiteindelijk uit zes boeken zou bestaan. Het boek is in 1986 verfilmd met Daryl Hannah in de hoofdrol.

In deze opdracht staan dus de bronnen van onze kennis over de prehistorie centraal (opdracht 1 en 2). Als de leraar ook de opdrachten 3 t/m 5 laat maken werken de leerlingen ook nog aan een aantal andere historische vaardigheden. Opdracht 3 gaat over historische empathie (standplaatsgebondenheid), opdracht vier over historische analogie en in de laatste opdracht moeten leerlingen een verklaring ontleen aan een bron.

Voor elk van de vijf fasen van de formatieve evaluatiecyclus wordt beschreven wat er van leraar en leerling wordt verwacht.

Feedup (waar gaat de leerling naar toe?)

Fase 1 Verhelderen van leerdoelen

Wat moeten leerlingen kunnen?

De leraar introduceert het verhaal over de mammoetjacht en legt uit de de leerlingen van een aantal geselecteerde passages moeten aangeven of deze gebaseerd kunnen zijn op historische bronnen of dat de auteur deze passages zelf heeft verzonnen.

Hij vertelt de leerlingen dat zij in ieder geval opdracht en twee moeten maken, maar dat ze daarna ook de, pittige, opdrachten 3, 4 en 5 mogen maken. In deze laatste opdrachten moeten leerlingen:

- een oordeel geven over een gebeurtenis en daarbij rekening houden met met normen en waarden van mensen in het verleden (opdracht 3).
- een onderbouwde mening geven over historische analogie (opdracht 4).
- een verklaring ontleen aan een bron (opdracht 5).

Feedback (waar staat de leerling nu?)

Fase 2 Ontlokken en verzamelen van leerlingreacties

De leerlingen maken alleen of in kleine groepjes. Werken in groepjes bevordert de discussie.

Fase 3 Analyseren en interpreteren van leerlingreacties

Fase 4 Communiseren met leerlingen over de resultaten

De leraar heeft verschillende mogelijkheden om feedback te geven op de prestaties van de leerlingen.

1. De leraar loopt rond en gaat met leerlingen in gesprek over hun prestatie, waarbij hij vooral ingaat op het proces. Omdat de leerlingen de passages in twee kolommen moeten leggen (zie bijlage 1) kan de docent snel zien of de leerlingen goed bezig zijn..
2. De leraar kan er ook voor kiezen om de groepjes elkaars werk te laten beoordelen en met elkaar in discussie te gaan.

Zie voor meer informatie over feedback bijvoorbeeld: <http://histoforum.net/2017/feedback.html> of A Matrix of Feedback for Learning:

<https://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=4007&context=ajte>

Feedforward (hoe komt de leerling naar de gewenste situatie)

Fase 5 Vervolgacties ondernemen

De leraar kan de opdracht klassikaal nabespreken, waarbij hij inventariseert tegen welke moeilijkheden de leerlingen zijn aangelopen. Als hij merkt dat leerlingen nog veel moeite met de opdrachten hebben, dan kan hij aan de hand van een of meer passages laten zien hoe je zou kunnen redeneren (modelling).

Antwoordmodel

Opdracht 1: maximaal 4 punten (zie schema hieronder)

Opdracht 2: maximaal 2 punten (zie kolom 4)

Opdracht 3: maximaal 4 punten. De leerlingen moeten in hun antwoord redeneren vanuit de prehistorische jagers. Zij kunnen bijvoorbeeld antwoorden dat drachtige vrouwtjes langzamer zijn dan andere dieren en daarom makkelijker te vangen zijn. Een antwoord als: 'Het is zielig om drachtige dieren te doden' is onjuist, want gaat uit van hedendaagse normen en waarden.

Opdracht 4: maximaal 4 punten. Als argument pro kunnen de leerlingen aanvoeren dat veranderingen in prehistorische samenlevingen veel langzamer plaatsvinden dan in moderne samenlevingen en dat het daarom mogelijk niet te gewaagd is om vergelijkingen te maken. Als argument tegen kan men aanvoeren dat de tijd mogelijk ook wel een rol heeft gespeeld en dat inwijdingsriten van stam tot stam kunnen verschillen waardoor het altijd gevaarlijk is om conclusies te trekken.

Opdracht 5: maximaal drie punten. In bron 2 worden drie mogelijke motieven genoemd:

- Voorbereiding op oorlog voeren
- Versterken van de individuele identiteit
- Versterken van de groeps-/stamidentiteit

	bronnen	vermoedens	deels bronnen/deels vermoedens	historische analogie
1		x		
2			x	
3		x		x
4		x		x
5	x			
6	x			
7		x		
8	x			
9	x			

Toelichting voor de docent

Deze opdracht heeft betrekking op het volgende kenmerk van tijdvak 1: van jagers en boeren (– 3000 voor Christus) / Prehistorie:

- de levenswijze van jagers-verzamelaars.

Bij dit kenmerkend aspect hoort het tussendoel:

- Uitleggen dat het ontbreken van schriftelijke bronnen in de prehistorie van belang is voor onze kennis van deze tijd.

Waarom de opdracht?

De prehistorie is, zo leren alle leerling in de brugklas, de periode waarover geen geschreven bronnen beschikbaar zijn. We moeten het doen met materiële bronnen.

Maar wat betekent dit voor onze kennis van de prehistorie? Wat kunnen we er met zekerheid over zeggen en waarover kunnen we slechts vermoedens uitspreken?

Dat is het onderwerp van deze opdracht waarin een verhaal over de mammoetjacht centraal staat. Dit verhaal is een bewerking van een passage uit het boek *De stam van de Hologenbeer*, deel één uit de serie 'De Aardkinderen' van Jean Auel. Een serie die uiteindelijk uit zes boeken zou bestaan. Het boek is in 1986 verfilmd met Daryl Hannah in de hoofdrol.

In 1977 begon Auel met de voorbereidingen voor haar romanserie. Ze bestudeerde niet alleen boeken over de ijstijd, maar volgde ook een overlevingscursus. Ze leerde veel over jagen met primitieve middelen, over eetbare en geneeskrachtige planten en het bewerken van vuurstenen. Ook reisde ze naar Europa en bezocht ze diverse prehistorische vindplaatsen. De zo verworven kennis gebruikte zij in haar boeken waarin het o.a. gaat over ontmoetingen tussen de cro-magnonmens en de neanderthalers.

Het boek is, ondanks de research die Auel pleegde, geen wetenschappelijk werk, maar een roman. Aanvankelijk kreeg ze dan ook nogal wat kritiek, bijvoorbeeld op het feit dat zij uitging van relaties tussen cro-magnonmensen en neanderthalers. Recent wetenschappelijk onderzoek wijst echter uit dat deze contacten wel degelijk waarschijnlijk zijn geweest² (zie ook de bijlage).

In de eerste opdracht stellen leerlingen zich bij een aantal passages uit het verhaal over de mammoetjacht de vraag of deze ontleend kunnen zijn aan vondsten uit de prehistorie of dat ze ontsproten zijn aan de fantasie van de schrijfster.

Vervolgens toetsen zij hun antwoorden aan informatie over Spartanen uit de klassieke oudheid en Papoea's uit Nieuw-Guinea. Het gaat hierbij om bewijsvoering op basis van historische analogie. Deze opdracht is waarschijnlijk voor de gemiddelde vmbo/havo/vwo-leerling te moeilijk en men kan er om die reden dan ook voor kiezen deze over te slaan.

Hierna buigen de leerlingen zich over een ethische vraag, namelijk of het te rechtvaardigen is dat de prehistorische jagers een drachtig dier hebben gedood. In deze opdracht speelt standplaatsgebondenheid, van zowel de jagers als van de leerling, een centrale rol.

Voor de echte bollebozen (hoogbegaafden) zijn er dan nog twee extra vragen, waarbij vooral vraag vier hoge eisen aan leerlingen stelt.

Wat wordt er van leerlingen gevraagd?

Over welke kennis en vaardigheden moet de leerlingen beschikken om deze opdracht te kunnen maken? Om te beginnen moet de leerling beschikken over kennis van het soort bronnen dat de historicus informatie geeft over de prehistorie. Voorts heeft hij voor opdracht drie kennis nodig van het concept standplaatsgebondenheid (historische empathie).

Uiteraard moet de leerling ook beschikken over een aantal algemene vaardigheden. Hij moet leesvaardig zijn, gegevens kunnen analyseren en ordenen en informatie kunnen selecteren, vergelijken en beoordelen om een beredeneerd antwoord mogelijk te maken.

Hierbij moet de leerling (in een van de opdrachten) ook blijk geven van historische empathie en historisch kunnen denken en redeneren met betrekking tot historische bewijsvoering. Dit laatste geldt met name voor de latere opdrachten.

Suggesties

U kunt de leerlingen de tekst met de fragmenten voorleggen en hen van elk fragment laten zeggen of het berust op bronnen of op fantasie. Mogelijk werkt het echter beter als u de fragmenten (zie bijlage 1) uitknipt en de leerlingen vraagt hiervan twee rijtjes te maken, een met het kopje 'bronnen' en een met het kopje 'fantasie'. Deze werkwijze maakt discussie tussen leerlingen beter mogelijk en heeft bovendien het voordeel dat leerlingen in de tweede opdracht fragmenten makkelijker kunnen wisselen van de ene rij naar de andere.

In deze opdracht wordt ervan uitgegaan dat de leerlingen beschikken over kennis van het soort bronnen dat de historicus informatie geeft over de prehistorie. U kunt de opdracht echter ook

---

² Zie bijvoorbeeld het werk van Svante Pääbo, http://en.wikipedia.org/wiki/Svante_P%C3%A4%C3%A4bo

inzetten om te verkennen in hoeverre de leerlingen van tevoren hiervan een inschatting kunnen maken. In de nabespreking van de opdracht diept u de thematiek dan uit.

Opdracht drie gaat ervan uit dat leerlingen kennis hebben van het concept 'plaatsgebondenheid' (historische empathie). Ook hier geldt echter dat u leerlingen zonder deze voorkennis met de opdracht kunt confronteren om vervolgens, op basis van hun antwoorden, in te gaan om wat het concept 'standplaatsgebondenheid' betekent. Zie ook het artikel op Histoforum over standplaatsgebondenheid (<http://histoforum.net/2011/standplaatsgebondenheid.html> als woordbestand te downloaden).

Opdracht vier en vijf zijn ook zeer geschikt voor gebruik in de tweede fase.

4. Werken met bronnen: De Vimose kam

Deze opdracht is gemaakt naar aanleiding van de vondst van een prehistorische kam. Deze zogenaamde Vimose kam dateert uit het midden van de 2e eeuw en is gevonden in Denemarken.

In deze opdracht moeten leerlingen beredeneren wat een drietal bronnen aan informatie opleveren over het leven van de mensen die, in de tweede eeuw, leefden in Denemarken?

Leerdoelen

Je kunt ...

- informatie uit (historische) bronnen gebruiken om historische vragen te beantwoorden.

Succescriteria

Je kunt ...

- Informatie uit (historische) bronnen verzamelen en daaruit een relevante selectie maken;
- beoordelen of informatie in bronnen bruikbaar is om een antwoord te geven op een historische vraag;
- op basis van de verzamelde informatie een antwoord geven op een historische vraag.

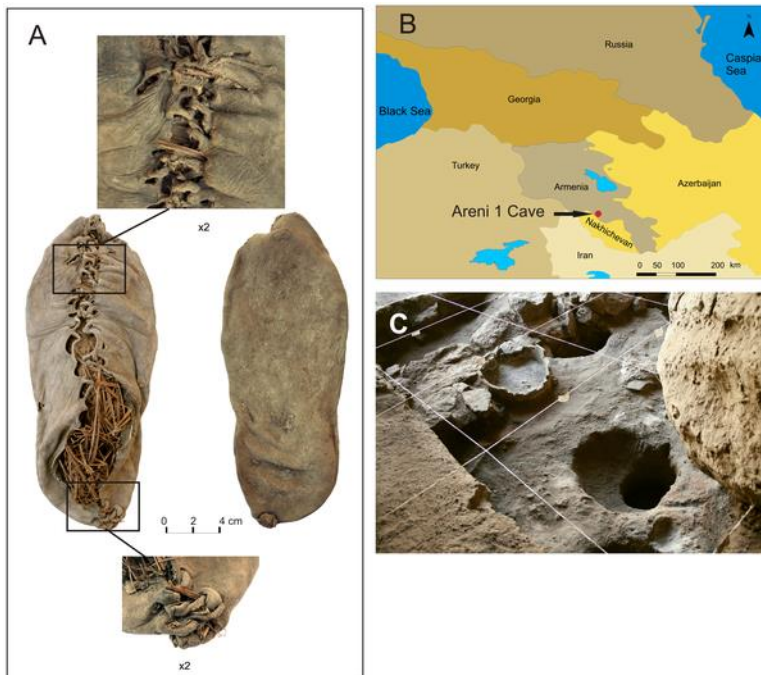
5. Werken met bronnen en historisch redeneren: Een prehistorische schoen

In deze opdracht worden leerlingen geconfronteerd met problemen die zich kunnen voordoen bij het interpreteren van bronnen uit een tijd, waarover we over relatief weinig informatie beschikken.

De bron is een prehistorische schoen, gevonden in Armenië. Het gaat om een rechter schoen die ongeveer 5500 jaar oud is. Hij is 24,5 centimeter lang, dat is maat 37.

De eerste vraag aan leerlingen is of het hier om een mannen- of vrouwenschoen gaat. Het antwoord lijkt voor de hand te liggen, maar is het wel zo duidelijk? Wat weten we bijvoorbeeld over de lengte van mensen in de prehistorie.

De tweede vraag heeft betrekking op het voorlopige karakter van uitspraken over, met name, de prehistorie. Is deze schoen de oudste ooit door een mens gedragen?

Leerdoel

Je kunt ...

- informatie uit (historische) bronnen gebruiken om historische vragen te beantwoorden;
- Een historische redenering opzetten en die met argumenten onderbouwen.

6. Formuleren van historische vragen

In deze opdracht leren leerlingen onderscheid te maken tussen verschillende soorten historische vragen en bedenken zij zelf een historische vraag bij bronnen over het oude Egypte, die ze vervolgens beantwoorden, gebruikmakend van diezelfde bronnen.

Leerdoel

Je kunt ...

- aan de hand van historische bronnen over Egypte een beschrijvende, een vergelijkende, een verklarende of een waarderende (evaluatieve) historische vraag formuleren.

Succescriteria

Je kunt ...

- kenmerken van beschrijvende, vergelijkende, verklarende en waarderende (evaluatieve) historische vragen benoemen;
  - kenmerken van beschrijvende, vergelijkende, verklarende en waarderende (evaluatieve) historische vragen toepassen op een onderwerp.
1. Bedenk op basis van de bronnen die je niet hebt gebruikt -niet nodig had voor het beantwoorden van de vraag die je bij vraag 1 hebt gekozen - nu zelf een historische onderzoeksvraag.
  2. Geef aan of het gaat om een beschrijvende, vergelijkende, verklarende of evaluatieve/waarderende vraag (zie bijlage 1).
  3. Geef antwoord op de door jou bedachte onderzoeksvraag. Geef daarbij aan welke bron of bronnen je hebt gebruikt en geef van elke gebruikte bron aan welke gegevens die bron heeft geleverd voor het beantwoorden van je onderzoeksvraag.

7. Geschiedenis als interpretatie: De Tollundman

In deze opdracht onderzoeken leerlingen de moord op de Tollund man, wiens lichaam in 1950 werd gevonden, maar van wie al gauw bleek dat hij heel lang gelden om het leven was gebracht. De opdracht luidt:

Gebruik al het bewijsmateriaal in de bronnen en leg nauwkeurig en overtuigend uit waarom en hoe de Tollund man, volgens jou, aan zijn eind is gekomen.

In deze opdracht leren leerlingen dat geschiedenis een interpretatief vak is, dat historici op basis van beschikbaar bronnenmateriaal uitspraken doen over het verleden. Zij worden zich ervan bewust dat het mogelijk is om, op basis van hetzelfde bronnenmateriaal, tot verschillende conclusies te komen. Conclusies die allemaal een bepaalde geldigheid kunnen hebben, zolang ze maar op een degelijke wijze met argumenten, ontleend, aan de bronnen, onderbouwd worden.

Leerdoelen

Je kunt ...

- informatie uit (historische) bronnen gebruiken om historische vragen te beantwoorden.

Succescriteria

Je kunt ...

- Informatie uit (historische) bronnen verzamelen en daaruit een relevante selectie maken;
- beoordelen of een bron betrouwbare informatie biedt voor geven van een interpretatie;
- informatie uit (historische) bronnen gebruiken om een interpretatie te geven van een historische gebeurtenis.

8. Vrouwen in de prehistorie

In deze opdracht ervaren leerlingen dat geschiedenis een interpretatief vak is. Zij moeten de vraag beantwoorden in hoeverre vrouwen die boerin waren in de prehistorie beter af waren dan vrouwen die aan voedselverzamelen deden.

Voor elk van de vijf fasen van de formatieve evaluatiecyclus wordt beschreven wat er van leraar en leerling wordt verwacht.

Leerdoelen

Je kunt ...

- Een, met argumenten ontleend aan de bronnen onderbouwde, mening geven over de vraag of vrouwen die in de prehistorie boerin waren beter af waren dan vrouwen die verzamelaars waren, door
  - informatie uit bronnen te selecteren en die informatie gebruiken om een:
    - enerzijds-anderzijds redenering op te zetten en ten slotte;
    - een conclusie te trekken.

Feedup (waar gaat de leerling naar toe?)

Fase 1 Verhelderen van leerdoelen

Wat moet je kunnen?

De leraar legt uit dat een verhaal over het verleden geen kopie is van de werkelijkheid, maar een interpretatie van dat verleden. Er zijn verschillende interpretaties mogelijk, en die kunnen allemaal tegelijkertijd waar zijn. Maar dat betekent niet dat elke interpretatie even waardevol of zelfs maar juist is. Hoe goed of aannemelijk een interpretatie is hangt af van de onderbouwing met argumenten ontleend aan historische bronnen.

De leraar licht vervolgens toe waar het in deze opdracht over gaat en wat er van de leerlingen wordt verwacht:

De leerling moet zich afvragen of vrouwen die boerin waren in de prehistorie beter af waren dan vrouwen die aan voedselverzamelen deden. Concreet moeten zij:

- Een, met argumenten ontleend aan de bronnen onderbouwde, mening geven over de vraag of vrouwen die in de prehistorie boerin waren beter af waren dan vrouwen die verzamelaars waren, door
  - informatie uit bronnen te selecteren en die informatie gebruiken om een:
    - enerzijds-anderzijds redenering op te zetten en ten slotte;
    - een conclusie te trekken.

Ten slotte moeten zij de vraag beantwoorden of je met deze bronnen de vraag ook kunt beantwoorden voor de mannen? Waarom wel of waarom niet?

Feedback (waar staat de leerling nu?)

Fase 2 Ontlokken en verzamelen van leerlingreacties

De leerlingen maken alleen of in tweetallen de opdracht. De leraar kan daarbij kiezen uit de basisopdracht of uit een van de vijf varianten.

Fase 3 Analyseren en interpreteren van leerlingreacties

Fase 4 Communiseren met leerlingen over de resultaten

De leraar heeft verschillende mogelijkheden om feedback te geven op de prestaties van de leerlingen.

3. De leraar loopt rond en gaat met leerlingen in gesprek over hun prestatie, waarbij hij vooral ingaat op het proces. Wat hebben de leerlingen gedaan om de hoofdvraag te beantwoorden en tegen welke moeilijkheden lopen de leerlingen aan.
4. De leraar neemt de prestaties in en levert daarop schriftelijk commentaar, waarna de leerlingen hun prestatie mogen verbeteren.
5. Elke leerling beoordeelt het werk van een klasgenoot en geeft aan op welke punten de prestatie volgens hem/haar nog te kort schiet, waarna de leerling zijn/haar prestatie mag verbeteren (peer-assessment).

De leraar kan ten slotte een eindoordeel over de prestatie geven.

Zie voor meer informatie over feedback bijvoorbeeld: <http://histoforum.net/2017/feedback.html> of
A Matrix of Feedback for Learning:

<https://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=4007&context=ajte>

Feedforward (hoe komt de leerling naar de gewenste situatie)

Fase 5 Vervolgacties ondernemen

De leraar kan de opdracht klassikaal nabespreken, waarin hij inventariseert tegen welke moeilijkheden de leerlingen zijn aangelopen. Vervolgens geeft hij tips hoe leerlingen deze moeilijkheden een volgende keer, als het over interpretatie en het formuleren en onderbouwen van een eigen mening gaat, kunnen overwinnen.

8. Vrouwen in de prehistorie

Leerdoelen

Je kunt ...

- Een, met argumenten ontleend aan de bronnen onderbouwde, mening geven over de vraag of vrouwen die in de prehistorie boerin waren beter af waren dan vrouwen die verzamelaars waren, door
  - informatie uit bronnen te selecteren en die informatie gebruiken om een:
    - enerzijds-anderzijds redenering op te zetten en ten slotte;
    - een conclusie te trekken.

Gebruik de bronnen 1 t/m 4

Hoofdvraag

Hadden vrouwen die in de prehistorie boerinnen waren het beter dan vrouwen die verzamelaars waren?

Deelopdrachten

1. Geef met een verwijzing naar de tekst aan, hoe elk van de bronnen deze vraag beantwoordt. Toon voor elke bron, met een gegeven uit de bron, aan hoe de schrijver over deze vraag denkt.
2. Bedenk een verklaring waarom de auteurs van deze bronnen verschillend over deze vraag denken.

Extra vraag

Kun je met deze bronnen deze vraag ook beantwoorden voor de mannen? Waarom wel of waarom niet?

Variante 1

Wie hadden volgens bron 1 (of bron 2) een eenvoudiger/gemakkelijker leven? Wie hadden een eenvoudiger leven, vrouwen in de tijd van jagers en verzamelaars of vrouwen uit de tijd van de eerste boeren?

Variante 2

Vergelijk bron 1 en 2 met elkaar.

1. Wie hadden volgens bron 1 een eenvoudiger leven, vrouwen in de tijd van jagers en verzamelaars of vrouwen in de tijd van de eerste boeren?
2. Wie hadden volgens bron 2 een eenvoudiger leven, vrouwen in de tijd van jagers en verzamelaars of vrouwen in de tijd van de eerste boeren?

3. Als jij zou mogen kiezen tussen het leven van een vrouw in de tijd van jagers en verzamelaars of van een vrouw in de tijd van de eerste boeren, wat zou jij dan kiezen? Geef een verklaring voor je antwoord.

Variant 3

Vergelijk de bronnen 1, 2 en 3 (en eventueel 4) met elkaar.

Wie hadden een eenvoudiger leven, vrouwen in de tijd van jagers en verzamelaars of vrouwen uit de tijd van de eerste boeren? Licht je antwoord toe met elementen uit de bronnen.

Variant 4

Vergelijk de bronnen 1 t/m 4 met elkaar.

1. Bedenk een hypothese bij de vraag: Wie hadden een eenvoudiger/gemakkelijker leven, vrouwen in de tijd van jagers en verzamelaars of vrouwen in de tijd van de eerste boeren?
2. Beredeneer of de bronnen 1 t/m 4 je hypothese ondersteunen of tegenspreken. Gebruik alle vier bronnen.

Variant 5

Gebruik de bronnen 1 t/m 4

De schrijvers van bron 1 t/m 4 hebben allemaal een bepaald beeld van wat een eenvoudig/gemakkelijk of goed leven is.

4. Beschrijf per bron hoe dit beeld eruit ziet.
5. Welke overeenkomsten en verschillen zie je tussen de bronnen?

Bronnen

Bron 1

Gewoonlijk was het een van de taken van de vrouwen van jagers om de tenten - die meestal uit lichte takken en vellen bestonden - te bouwen. En daarom hadden zij ook recht op bezit: de vrouwen zijn de bezitters van de tent en de baas in huis [...] Toen de mensen aan landbouw gingen doen verslechterde de positie van de vrouw. Er waren meer en sterkere contacten tussen de leden van de verschillende groepen en de bewegingsvrijheid van de vrouwen werd minder.

Bron: Müller, K.E. (1984). Die bessere und die schlechtere Hälfte. Ethnologie des Geschlechterkonflikts. Frankfurt, blz. 165 en 209.

Bron 2

Door de komst van landbouw en veeteelt werden de vrouwen bevrijd van de verplichting om voedsel te verzamelen. Deze bezigheid was steeds gevaarlijker geworden doordat zij steeds verder van het

kamp moesten gaan. Ook was het dragen van de zware last een belasting voor de vrouwen. De vrouwen moesten bovendien, in verband met het zogen, hun kinderen met zich meedragen. [...]. De neolitische (agrarische) revolutie maakte in de eerste plaats het leven er voor de vrouwen gemakkelijker op. [...] Zij kregen ook steeds meer rechten voor zichzelf en konden zich steeds meer aan de kinderen wijden.

Müller-Beck, H.-J. (1998). Die Steinzeit. Der Weg des Menschen in die Geschichte, München, blz. 102.

Bron 3

Het werk dat dagelijks verricht moest worden was zeer toegenomen, omdat akkerbouw en veeteelt veel meer tijd kostten dan verzamelen, jagen en vissen. [...] In de landbouw kwamen er allerlei nieuwe werkzaamheden bij. [...] Bijvoorbeeld het maken van nieuw ontwikkelde werktuigen en apparaten, maar ook het weven van stoffen uit draden van planten. Ook de tijd die moest worden besteed aan het bouwen en in standhouden van huizen moet niet worden onderschat. Arbeidsintensief en nieuw was ook het bijhouden van de voorraad. [...]

De toegenomen hoeveelheid werk en de arbeidsdeling had ook gevolgen voor de verhouding tussen mannen en vrouwen, omdat er opnieuw moest worden onderhandeld over welke taken door mannen en welke door vrouwen gedaan zouden moeten worden. [...] Onderzoek aan beenderen toont aan dat vrouwen buitengewoon hard en zwaar moesten werken.

Bron: Röder, B. (1998). Jungsteinzeit - Frauenzeit?, in Aufferman, B., Weniger, G.CH (Hg), Frauen Zeiten Spuren. Mettmann, blz. 244 en 261 e.v.

Bron 4

Ten eerste waren mannen helemaal niet de heldhaftige jagers voor wie zij vaak werden gehouden. Waarschijnlijk is er nooit systematisch op mammoeten gejaagd, aldus de auteurs. De oerman doodde vooral oude en zieke mammoeten, dieren die al half in het moeras waren weggezakt of anderszins in moeilijkheden waren geraakt. Voor de voedselvoorziening was de jacht op hazen, vossen en andere kleine dieren – vaak met behulp van netten en valstrikken – waarschijnlijk veel belangrijker. Met andere woorden: de oerman gebruikte zijn speer niet om een levensgevaarlijke sabeltandtijger te vellen, maar om een verstrikte haas uit zijn lijden te verlossen.

Ten tweede speelden vrouwen een actieve rol in de prehistorische economie, waarin de kern werd gevormd door nomadische groepjes van dertig tot veertig mensen. Vrouwen verzamelden niet alleen noten, bessen en ander plantaardig voedsel, ze maakten ook kleding, manden en andere gebruiksvoorwerpen. Daarnaast deden ze mee aan de jacht op kleine dieren en aan de visvangst.

Zwart-witbeeld

‘Natuurlijk waren er ook toen biologische verschillen. Mannen jaagden meer op groot wild, vrouwen speelden een belangrijker rol bij het grootbrengen van kinderen. Dat ontkennen wij ook niet. Wij verzetten ons alleen tegen het traditionele zwart-witbeeld van mannen en vrouwen in de oertijd’, zegt Jim Adovasio, hoogleraar archeologie aan het Amerikaanse Mercyhurst College, telefonisch vanaf een archeologische opgraving in Texas.

'Maar', zegt Adovasio, 'ik geloof wel dat de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen groter werd naarmate de samenleving complexer werd. Rond drieduizend voor Christus zie je bijvoorbeeld fabriekjes ontstaan die door mannen werden bestierd. Mannen bouwden economische macht op, terwijl vrouwen achterbleven.

'In de prehistorie was de gelijkheid tussen mannen en vrouwen groter, denk ik. Ze moesten samenwerken om te overleven in een harde wereld. In zo'n situatie is het economische zelfmoord om het potentieel van vrouwen niet te gebruiken.'

Bron: gegevens ontleend aan: Adovasio, J.M., Soffer, O. en Page, J. (2008). De Onzichtbare vrouw – De rol van mannen en vrouwen in de prehistorie, uitgeverij Artemis, in: Giesen, P. De oervrouw was een vent.

Wat wordt er van leerlingen gevraagd?

it is een evaluatieopdracht waarin ook een beroep op redeneervaardigheden wordt gedaan. Op basis van een analyse van verschillende bronnen geven leerlingen een met argumenten onderbouwd antwoord op de vraag of voedsel verzamelende vrouwen een beter leven hadden dan boerenvrouwen. Leerlingen die wat meer in hun mars hebben dan anderen, zullen mogelijk ingaan op het feit dat het nogal arbitrair is wat onder een beter leven moet worden verstaan. Zij zullen dus ook aandacht besteden aan standplaatsgebondenheid.

Suggesties

Door de leerlingen de opdracht in tweetallen te laten maken bevordert u de discussie, waardoor de kans groter wordt dat leerlingen zich meer bewust worden van hun eigen vooringenomen standpunten.

Bij dit soort opdrachten is het belangrijk om de resultaten van het onderzoek door de leerlingen op meta-niveau met hen in een klassengesprek na te bespreken.

Al naar gelang het niveau van de leerlingen kunt u kiezen voor één van de in 3.1. beschreven varianten.

Antwoordmodel

Vraag 1

De auteur van bron 1 concludeert dat de voedsel verzamelende vrouwen beter af waren omdat zij eigen bezit en macht hadden met veel bewegingsvrijheid. Hij interpreteert het verleden met de normen en waarden van nu.

De auteur van bron 2 kijkt naar heel andere aspecten en meent dat boerenvrouwen beter af waren. Voedsel verzamelen werd steeds gevaarlijker en de lasten die zij moesten dragen steeds zwaarder, terwijl boerenvrouwen meer rechten hadden en meer tijd aan hun kinderen konden besteden. Ook deze auteur interpreteert het verleden met de normen en waarden van nu.

De auteur van bron 3 gaat in op de hoeveelheid tijd die akkerbouw en veeteelt kost en meldt dat onderzoek aan beenderen aantoont dat vrouwen buitengewoon hard en zwaar moesten werken.

De auteur van bron 4 besteedt aandacht aan de positie van vrouwen ten opzichte van mannen en meent dat voedsel verzamelende en jagende vrouwen meer gelijk waren aan mannen, dan vrouwen uit later tijd.

Vraag 2

In hun antwoord moeten leerlingen ingaan op het feit dat de verschillende auteurs telkens naar andere aspecten van het leven kijken en deze anders waarderen.

Extra vraag

De bronnen maken het niet mogelijk om een antwoord op deze vraag te geven. Bron 1 en 2 doen helemaal geen uitspraken over mannen en bron drie en vier vergelijken de posities van mannen in de tijd van jagen en de tijd van akkerbouw en veeteelt niet met elkaar.

9. Hunebedden

Voor de docent

Vak(gebied)	Oriëntatie op jezelf en de wereld, Mens en Maatschappij, Geschiedenis
Schooltype / afdeling	PO bovenbouw, VO onderbouw (vmbo/havo/vwo)
Leerjaar	1
Tijdsinvestering	1-2 uren
Vakinhoud	Prehistorie
Kenmerkend aspect	2: Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen
21^e eeuwse vaardigheid	Informatievaardigheden
Andere vaardigheden	Kritisch denken, creatief denken en handelen, samenwerken
Bronnen	<ul style="list-style-type: none"> • Brand-Gruwel, S., & Walhout, J. (2010). <i>Informatievaardigheden voor leraren</i>. Heerlen: Open Universiteit, Ruud de Moor Centrum. • Kaap, A. van der, & Schmidt, V. (2007). <i>Naar een leerlijn informatievaardigheden</i>. Enschede: SLO. • Thijs, A., Fisser, P., & Hoeven, M. van der (2014). <i>21e eeuwse vaardigheden in het curriculum van het funderend onderwijs</i>. Enschede: SLO.
Bijlage	Leerlingenmateriaal

Achtergrond

Informatievaardigheid in de opdracht

Deze opdracht heeft betrekking op een van de 21^e eeuwse vaardigheden, informatievaardigheden. In deze vaardigheid gaat het om het kritisch en systematisch analyseren van het informatieprobleem en vervolgens om het zoeken, selecteren, verwerven en verwerken van informatie. Hierbij gaat het ook om het beoordelen van informatie op bruikbaarheid en betrouwbaarheid en het evalueren van de resultaten en het zoekproces. In de context van 21e-eeuwse vaardigheden is er vaak sprake van digitale bronnen afkomstig van internet.

Het belang van informatievaardigheden

Door het digitaliseren van bronnen en de steeds betere infrastructuur van internet kan iedereen wereldwijd tegenwoordig snel informatie publiceren. De hoeveelheid digitaal beschikbare informatie neemt daardoor exponentieel toe. Het vinden van de juiste informatie wordt daardoor steeds moeilijker en het aanleren van informatievaardigheden belangrijker. Omdat, anders dan bij het

publiceren in traditionele media, er geen of nauwelijks controle is op wat er gepubliceerd wordt is het noodzakelijk dat leerlingen leren hoe zij kunnen beoordelen welke informatie betrouwbaar is.

De systematiek van informatievaardigheden is vastgelegd in zes stappen:

1. **Informatieprobleem formuleren:** vastleggen van het informatieprobleem en welke informatie en gegevens nodig zijn om de taak uit te kunnen voeren;
2. **Zoekstrategieën:** strategieën om informatie te zoeken, het bepalen van de mogelijke bronnen en het selecteren van de beste bron;
3. **Verwerven en selecteren van informatie:** het verzamelen van informatie op basis van zoek- en selectiecriteria, het selecteren van informatie op basis van bruikbaarheid en betrouwbaarheid;
4. **Verwerken van informatie:** het verwerken van informatie in tekst, tabellen, grafieken, daarbij antwoord gevend op het informatieprobleem door conclusies te trekken, een standpunt in te nemen en te onderbouwen en suggesties te doen voor nader onderzoek;
5. **Presenteren van informatie:** de informatie uit meerdere bronnen wordt georganiseerd en het resultaat van de taak wordt gepresenteerd;
6. **Evalueren en beoordelen:** terugkijken op het proces en de uiteindelijke resultaten van het doelgericht en systematisch omgaan met informatie, waarbij het resultaat wordt beoordeeld op betrouwbaarheid, bruikbaarheid en relevantie.

Vakinhoud in de opdracht

Informatievaardig zijn is een voor historisch denken onmisbare vaardigheid, die naadloos aansluit bij de vaardigheid *Bron en vraagstelling*. Leerlingen moeten vraagstellingen (en hypothesen) gericht op (historisch) onderzoek kunnen formuleren. Zij moeten vervolgens informatie uit bronnen kunnen verzamelen deze als bewijs gebruiken bij het beantwoorden van de vraagstelling. Ook moeten zij de bruikbaarheid van informatie uit een of meer bronnen voor een bepaalde vraagstelling kunnen afwegen en daarbij rekening houden met de betrouwbaarheid van de informatie. Hierbij moeten zij bijvoorbeeld letten op de aard van de bron, de context waarin deze is ontstaan, de mate van geïnformeerdheid van de maker, de standplaatsgebondenheid van de maker, de bedoeling van de maker of opdrachtgever en het publiek waarvoor deze bedoeld. Zij moeten ten slotte kunnen vaststellen wanneer men iets als een feit kan aanvaarden en feiten kunnen onderscheiden van meningen en van vooroordelen en/of stereotypen.

Alle zes stappen die van belang zijn bij informatievaardigheden komen aan de orde in deze opdracht over hunebedden.

Hunebedden

In Korte Beschryvinge van eenige Vergetene en Verborgene ANTIQUITETEN Der Provintien en Landen gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe van Johan Piccardt uit 1660 heten hunebedden "steenhopen gebouwd door grouwsamen barbarische en wreede reusen, huynen, giganten", die bewoond worden door "Witte Wijven". Van al deze namen bleef het woord 'Huynen' hangen en in 1685 noemde de Fries-Groningse dichteres T itia Brongersma deze steenhopen voor het eerst 'Hunebed'. Nog niet eens zo land geleden beweerde televisiemaker Frits Bom nog dat hunebedden schuilplaatsen waren voor rampspoed.

In deze opdracht leren leerlingen welke vragen zij aan materiële bronnen moeten stellen, in dit geval aan hunebedden. Het onderwerp hunebedden leent zich er goed voor om dit te oefenen omdat alle leerlingen wel een globaal beeld hebben van hunebedden. In deze opdracht krijgen leerlingen de bronnen waaruit zij hun informatie moeten halen aangereikt. Vervolgens verzamelen en verwerken zij informatie om een antwoord te kunnen geven op de door hen geformuleerde vragen. De opdracht is zo beschreven dat meteen duidelijk is aan welk van de zes stappen uit het stappenplan de leerling werkt.

Als u de opdracht niet wilt beperken tot het werken aan informatievaardigheden, maar leerlingen ook meer inhoudelijke kennis over de prehistorie wilt bijbrengen, dan kunt u aan de vragen nog een aantal toevoegen, vragen bijvoorbeeld over de levenswijze van prehistorische boeren in ons land en over hun godsdienstige opvattingen:

1. Zagen de hunebedden er, in de tijd dat ze gemaakt werden, net zo uit als op de foto?
2. De hunebedbouwers waren boeren. Hun manier van leven verschilde van de manier van leven van jagers en verzamelaars. Noem minstens drie verschillen.
3. Opgravingen in hunebedden hebben ons veel geleerd over het denken van hunebedbouwers over het leven na de dood. Leg dit uit.
4. De godsdienst van de hunebedbouwers was gericht op de natuur. Waarom was dat zo, denk je?
5. De hunebedbouwers worden ook wel het Trechterbekervolk genoemd. Verklaar deze naam.
6. Hoe de hunebedbouwers zichzelf noemden weten we niet. Waarom niet?

De laatste vraag uit stap 6, evaluatie, luidt: 'Heb je op alle vragen een antwoord kunnen vinden? Op welke vragen niet? Geef per vraag aan waarom het niet gelukt is een antwoord te vinden.' Deze vraag leent zich er ook goed voor om met de klas in gesprek te gaan over de beperkingen van het slechts beschikbaar hebben van materiële bronnen voor de prehistorie voor onze kennis van die periode.

Suggesties

De opdracht die hieronder voor leerlingen is beschreven is de basisvariant van een informatievaardige opdracht over hunebedden. In deze opdracht ligt de nadruk op stap 1, het formuleren van historische vragen, en op stap 2 en 3, het verwerven en verwerken van informatie van gegeven bronnen om een antwoord te kunnen geven op deze vragen.

Op deze opdracht zijn verschillende varianten mogelijk, die ofwel de nadruk leggen op meer of andere stappen, ofwel complexer zijn. De basisvariant wordt bijvoorbeeld 'rijker' als de leerlingen zelf op zoek moeten naar informatie op internet.

Variant 1

Deze opdracht is geschikt voor leerlingen vanaf groep 6. In deze opdracht ligt de nadruk op het verwerven en selecteren en verwerken van informatie (stap 3 en 4). De bronnen in deze opdracht, een aantal websites en filmpjes, zijn gegeven. Deze opdracht staat op de website Histoforum:

<http://histoforum.net/hunebeddenbo/werkwijze.htm>

Nadat de leerlingen de opdrachten hebben gemaakt, kan de docent in een klassengesprek de opdracht evalueren (stap 6), door de leerlingen te vragen of zij een antwoord op alle vragen konden geven en, als dat niet het geval is, waarom zij denken dat dat niet gelukt is.

Variante 2

In deze opdracht, ook geschikt voor leerlingen vanaf groep 6, gaat het deels om dezelfde vragen als in variant 1, maar nu moeten leerlingen zelf op zoek naar informatie op internet. Daarmee komt er een sterk accent te liggen op stap 2 van het zes-stappen-plan.

Zoek op internet naar informatie die je kunt gebruiken om een antwoord te geven op onderstaande vragen. Doe het zo:

- Lees eerst de vragen.
- Bedenk vervolgens welke zoektermen je moet gebruiken om antwoord te kunnen geven op de vragen.
- Verzamel bruikbare informatie van internet.
- Geef een antwoord op de vragen.

1. Hunebedden bestaan uit zwerfkeien. Waar komen deze zwerfkeien oorspronkelijk vandaan?
2. Hoe kwamen deze keien in ons land?
3. Teken of beschrijf hoe een hunebed werd gebouwd.
4. In Emmen ligt een bijzonder hunebed, een langgraf. Hiervan is er in Nederland maar één. Wat is er zo bijzonder aan dit graf?
5. De hunebedden zijn gebouwd door het Trechterbekervolk. Hoe komt dit volk aan zijn naam?
6. Wat was het 'beroep' van de mensen van het Trechterbekervolk?
7. Waarom bouwden zij hunebedden?
8. In welke provincie liggen nu nog ongeveer 50 hunebedden?
9. Vroeger waren er veel meer hunebedden. Hoe komt het dat veel hunebedden zijn verdwenen?
10. Nadat de leerlingen de opdrachten hebben gemaakt, kan de docent in een klassengesprek de opdracht evalueren (stap 6), door de leerlingen te vragen of zij een antwoord op alle vragen konden geven en, als dat niet het geval is, waarom zij denken dat dat niet gelukt is.

Hunebedden

Voor de leerling

Hunebed bij Rolde. Foto: Gouwenaar, 2008.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hunebed_D17_bij_Rolde_2008.jpg?uselang=nl

Ons land telt op dit moment 54 hunebedden. 52 daarvan liggen in Drenthe, 2 in Groningen. Het zijn er vroeger echter tenminste 88 geweest, maar vermoedelijk wel meer dan honderd.

In de zeventiende eeuw noemde Johan Piccardt hunebedden "steenhopen gebouwd door grouwsamen barbarische en wreede reusen, huynen, giganten" die bewoond werden door "Witte Wijven". Van al deze namen bleef alleen het woord 'Huynen' hangen en in 1685 werden deze steenhopen voor het eerst 'Hunebed' genoemd.

Nog niet zo lang geleden beweerde televisiemaker Frits Bom dat hunebedden schuilplaatsen waren geweest voor rampspoed. Dit idee wordt door geen enkele wetenschapper serieus genomen. Maar wat waren hunebedden dan wel?

In deze opdracht ga jij, samen met een klasgenoot, proberen op die vraag een antwoord te vinden.

In deze opdracht leer je:

- historische vragen te formuleren;
- te bepalen waar je bruikbare informatie voor het beantwoorden van die vragen kunt vinden;
- op een systematische wijze informatie te verzamelen;
- hoe je die informatie zodanig kunt verwerken dat je een antwoord op je vragen kunt geven;
- hoe je de antwoorden op een heldere en duidelijke manier kunt presenteren;
- hoe je niet alleen de resultaten van je onderzoek, maar ook het onderzoeksproces zelf kunt evalueren;
- wat je een volgende keer anders en beter kunt doen

Maak onderstaande opdrachten over hunebedden samen met een klasgenoot. Gebruik voor het beantwoorden van de vragen informatie van internet.

1. Informatieprobleem formuleren

- Bedenk minstens vijf (historische) vragen over hunebedden.
- Vergelijk jouw vragen met die van je buurman of buurvrouw. Kies samen de vijf meest interessante vragen.

2. Zoekstrategieën

De bronnen die je in deze opdracht gaat gebruiken zijn gegeven. Zie daarvoor de bijlage met bronnen.

3. Verwerven en selecteren van informatie

Zoek op de gegeven websites naar informatie die je kunt gebruiken voor het beantwoorden van je vragen.

4. Verwerken van informatie

Gebruik deze informatie vervolgens voor het beantwoorden van je vragen.

5. Presenteren van informatie

Schrijf een kort verslag waarin je schrijft welke vragen jullie hebben bedacht, wat de antwoorden zijn op die vragen en waarin je ook ingaat op de vragen uit stap 6: evalueren en beoordelen. Geef jezelf ook een cijfer.

6. Evalueren en beoordelen

- Weet je nu meer over hunebedden dan voor je je onderzoek deed?
- Als je niet op al je vragen een antwoord hebt kunnen vinden, weet je dan waar dat aan ligt?
- Kun je aangeven hoe je wel een antwoord op die vragen zou kunnen vinden?

Bronnen

Websites

<http://www.hunebedden.nl/>

<http://www.hunebedcentrum.eu/hunebedden/>

<http://www.cultuurwijs.nl/cultuurwijs.nl/cultuurwijs.nl/i000941.html>

<http://www.hunebedden.nl/d49.htm>

<http://www.entoen.nu/hunebedden/vo>

Animatie

http://www.distanttrain.com/dt_material/noordhoff/prehistory/buildinggrave.htm

Filmpjes

<https://teleblik.nl/media/1197227>

<https://teleblik.nl/media/5405829/fragment?start=568&end=868>

<https://teleblik.nl/media/58675/fragment?start=42&end=197>

<https://teleblik.nl/media/2291029/fragment?start=47&end=83>

<https://teleblik.nl/media/4074732/fragment?start=25&end=158>

<http://www.schooltv.nl/video/wat-zijn-hunebedden-enorme-stenen-in-drenthe/>

<http://www.schooltv.nl/video/de-bouw-van-een-hunebed-200-mensen-drie-maanden-aan-het-werk/>

10. Jagers met geheugenverlies

Op een ochtend wordt een kleine prehistorische stam - in de tijd dat er nog geen landbouw en veeteelt bestaat - wakker op een voor hen vreemde plaats.

En wat erger is, de stam leidt aan geheugenverlies. Ze kennen elkaar nog wel en hun verstand is niet aangetast, maar zij hebben totaal geen weet meer van wat er voor deze dag allemaal is gebeurd.

Hoe kunnen ze overleven?

In deze opdracht ga je, samen met twee of drie klasgenoten, een overlevingsplan maken voor deze stam. Vraag je af wat de stam allemaal moet doen om in deze situatie te kunnen overleven. Inventariseer de problemen en reik de stam oplossingen aan.

Gebruik onderstaand stappenplan.

Stap 1

- Bestudeer de informatie in de inleiding en de afbeeldingen van inleiding en opdracht.
- Inventariseer vervolgens wat je - gezamenlijk - al weet over dit onderwerp. Op welke gebieden moet de stam geholpen worden? Maak bijvoorbeeld samen een woordspin.

Stap 2

- Welke informatie zou je verder nog nodig kunnen hebben om over dit onderwerp succesvol vragen te kunnen beantwoorden tijdens de toets?
- Formuleer daartoe gezamenlijk een aantal vragen.

Stap 3

- Elke leerling gaat nu op zoek naar informatie om deze vragen te kunnen beantwoorden.
- Bepaal hoe je de informatie gaat uitwisselen. Je kunt bijvoorbeeld gebruik maken van e-mail, een elektronische leeromgeving, een wiki of een weblog.
- Bepaal welke bronnen (zie de rubriek bronnen) je gaat gebruiken.
- Beoordeel of de bron de informatie bevat die je nodig hebt.
- Bepaal of je de informatie in de bron begrijpt. Vraag hulp als dat niet het geval is
- Maak aantekeningen en, waar zinvol, schema's.

Stap 4

- Bespreek binnen de groep de gevonden informatie. Kunnen jullie antwoord geven op alle gestelde vragen?
- Als je op vragen geen antwoord hebt kunnen vinden bepaal dan met elkaar waarom dat niet is gelukt.
- Lever het overlevingsplan in bij je docent.

Bronnen

De informatie die je nodig hebt voor deze opdracht kun je vinden in boeken, maar ook op internet. Om je op weg te helpen staat op <http://histoforum.net/tijdvak1c/bronnen.htm> al een selectie van bronnen die je kunt gebruiken.

Reflectie

Vraag je ten slotte het volgende af:

- Garandeert jullie overlevingsplan ook werkelijk dat de stam kan overleven?
- Kwamen alle groepsleden voldoende aan bod? Heeft ieder groepslid informatie ingebracht?
- Welke onverwachte problemen ben je tegengekomen?

Toelichting voor de docent

Waarom deze opdracht?

Deze opdracht heeft betrekking op het volgende kenmerkende aspect van tijdvak 1: jagers en boeren (– 3000 voor Christus) / Prehistorie:

- de levenswijze van jagers-verzamelaars

Jagers met geheugenverlies is een voorbeeld van een AVA. Hieronder wordt uitgelegd wat daaronder wordt verstaan.

Waarom een AVA?

Hoewel waarschijnlijk niemand twijfelt aan het belang van activeren van voorkennis, is het toch vaak een ondergeschoven kindje in het geschiedenisonderwijs. Niet geheel onbegrijpelijk overigens. Aansluiten op kennis die vaak heel uiteenlopend kan zijn, is ook niet zo eenvoudig. In een AVA wordt de aanwezige kennis, middels een prikkelende opdracht, actief gemaakt om die vervolgens te verbinden met vragen.

Geen vragen van de docent, maar vragen van de leerlingen zelf. De verwachting daarbij is dat door het zelf stellen van vragen, waarop vervolgens een antwoord gezocht moet worden, de leerlingen meer bij het leren betrokken worden, waardoor hun motivatie zal toenemen.

Zie ook het artikel 'Handelen met voorkennis' op Histoforum:

<http://histoforum.net/2009/voorkennis.html>

Wat is een AVA?

In een Ava gaan leerlingen eerst na wat zij al van een onderwerp weten (A= Activeren van voorkennis), vervolgens formuleren zij zelf vragen (V=vragen). Tenslotte zoeken zij antwoorden op deze vragen(A=antwoorden).

Een AVA is een werkvorm die is afgeleid van probleem gestuurd onderwijs (PGO), maar aangepast aan de mogelijkheden en eisen van het vak geschiedenis. De belangrijkste uitgangspunten zijn:

- Leerlingen leren met en van elkaar.
- Leerlingen zijn (mede) verantwoordelijk voor de vragen/leerdoelen die zij zich stellen.
- Leerlingen zijn (mede) verantwoordelijk voor de uitvoering
- De inhoud van het geleerde/de opbrengsten kan/kunnen (deels) verschillen van leerling tot leerling of van groep tot groep
- Metacognitie is zeer belangrijk. De leerlingen reflecteren onderling en de leerlingen reflecteren met de docent op vragen als: wat wordt er van mij verwacht, hoe pak ik het aan, zit ik op koers, is mijn werkwijze succesvol, hoe kan ik mijn werkwijze verbeteren, is het eindproduct in overeenstemming met de vragen enz.
- Om een AVA goed tot zijn recht te laten komen is intensieve samenwerking binnen de groep, die bij voorkeur uit drie tot vijf leerlingen bestaat, een voorwaarde. Net als een intensieve begeleiding van de docent.

Zoals hierboven beschreven ligt het initiatief in een AVA voor alle drie de onderdelen bij de leerling. Hij inventariseert zijn voorkennis, formuleert vragen en zoekt antwoorden. Het is echter ook goed mogelijk om het initiatief alleen in de eerste twee onderdelen bij de leerling te leggen.

De docent kan in dat geval zelf het initiatief nemen bij het zoeken van antwoorden, bijvoorbeeld middels instructielessen of gerichte opdrachten. Om de leerlingen blijvend te motiveren, is terugkoppeling naar de vragen van de leerling wel van groot belang is.

Hoe werkt een AVA?

- Activeren van voorkennis (A)

In groepjes van maximaal drie tot vijf inventariseren leerlingen om te beginnen welke kennis zij gezamenlijk al hebben van het onderwerp. Zij doen dat aan de hand van een uitdagende probleemstelling of aan de hand van een aantal prikkelende, uitdagende bronnen.

- Formuleren van vragen (V)

Vervolgens formuleren zij, ook weer gezamenlijk, vragen die daarna beantwoord moeten worden. Deze vragen moeten historische vragen zijn, met een grote relevantie voor het onderwerp.

De kwaliteit van de vragen zal in de loop van de tijd steeds beter worden als de docent geregeld reflecteert op deze vragen. Dat kan in gesprek met afzonderlijke groepjes, maar ook klassikaal.

Het stellen van vragen is misschien wel een van de belangrijkste historische vaardigheden. Toch is er ook nog een andere reden om veel tijd en aandacht te besteden aan dit onderdeel. Eigen leervragen werken motiverender op leerlingen dan vragen die afkomstig zijn van de docent of uit een methode.

Uiteraard zal de docent er bij het formuleren van de vragen wel op toezien dat de gekozen vragen leiden tot het halen van de doelstellingen. Deze doelstellingen kunnen gedetailleerd of meer globaal worden omschreven, afhankelijk van een aantal factoren.

Als de leerlingen zich voorbereiden op een centraal examen zullen de door de leerlingen gekozen vragen en de daarop gevonden antwoorden een goede voorbereiding op dat examen mogelijk moeten maken. De doelstellingen zijn in dat geval niet of minder leerling afhankelijk. Vaak zal de docenten sturen op de te formuleren vragen.

In de onderbouw, met zeer globaal geformuleerde kerndoelen, is er meer ruimte voor, bijvoorbeeld leerling afhankelijke doelstellingen. Overigens geldt dit alleen als er gewerkt wordt met een portfolio. Bij een gemeenschappelijke toets moet er in ieder geval een minimum aan gemeenschappelijke doelstellingen zijn.

- Vinden van antwoorden (A)

Leerlingen gaan, in groepjes, op zoek naar antwoorden op de door hen geformuleerde vragen. De docent moet er nu niet alleen op toezien dat de vragen aan bepaalde kwaliteitseisen voldoen, maar dat de leerlingen de juiste antwoorden vinden.

Beschrijving van de onderdelen van de AVA

Onderdeel een

De leerlingen:

- krijgen een probleem voorgeschoteld of zij bestuderen een of meer, bij voorkeur visuele, bronnen.

- inventariseren op basis van de probleemstelling/de bronnen welke kennis zij, gezamenlijk, al over het onderwerp hebben. Zij kunnen hierbij bij voorbeeld gebruik maken van een woordspin.
- leggen, ieder voor zich, deze kennis schriftelijk vast in een (digitaal) dossier. Voor het inventariseren kan bijvoorbeeld een woordspin gebruikt worden of een voorgestructureerd (invul) schema
- vragen zich af of zij over dit onderwerp veel of weinig kennis hebben (reflectie)

De docent:

- stimuleert de leerlingen hun al aanwezige kennis te activeren en ondersteunt de leerlingen, zo nodig, met (voorgestructureerde) schema's
- stelt prikkelende vragen om de voorkennis te activeren

Onderdeel twee

De leerlingen:

- formuleren gezamenlijk een aantal vragen die de probleemstelling/de bronnen bij hen oproepen. Het antwoord op deze vragen moet lacunes in hun kennis kunnen opvullen.
- leveren de gezamenlijk opgestelde vragen ter beoordeling in bij de docent.
- vragen zich af of de geformuleerde vragen daadwerkelijk de meest relevante (historische) vragen zijn (reflectie)

De docent:

- bewaakt dat de leerlingen vragen/leerdoelen stellen die ook daadwerkelijk bijdragen aan de (in de toets verlangde) kennis over het onderwerp
- stelt, waar nodig, zo open mogelijke vragen aan de groepsleden. Hierbij is het van belang te letten op de juiste timing. De docent moet pas hulp bieden op het moment dat de groep erom vraagt of op het moment dat de groep volgens de docent de verkeerde kant opgaat. De informatie dient om het proces weer vlot te trekken.
- Gaat met individuele groepjes en/of klassikaal in op de vraag wat goede historische vragen zijn.
- ziet erop toe dat alle groepsleden een relevante bijdrage leveren
- geeft, waar nodig, feedback op de samenwerking
- beoordeelt de ingeleverde vragen met een cijfer om het belang van goede vragen te onderstrepen.
- Evalueert met de leerlingen de vragen. Zijn dit goede historische vragen? Waarom wel, waarom niet?

Onderdeel drie

De leerlingen:

- bepalen welke bronnen ze gaan gebruiken. Een deel van de bronnen is verplicht, een ander deel facultatief en zij kunnen desgewenst ook zelf bronnen zoeken.
- Maken afspraken over wie in eerste instantie welke vraag of vragen beantwoordt.
- zoeken in verschillende bronnen naar informatie voor het beantwoorden van hun vragen.
- selecteren bruikbare en betrouwbare informatie. Zij maken daarbij, zo nodig, gebruik van het stappenplan informatievaardigheden
- maken aantekeningen, samenvattingen en, waar zinvol, schema's.
- maken, desgewenst, gebruik van de communicatiemogelijkheden van een elo, van een wiki en een weblog.
- vragen, zo nodig, hulp aan medeleerlingen, docenten of externe deskundigen
- wisselen de gevonden informatie uit
- bepalen of zij op basis van de gevonden informatie antwoord kunnen geven op de geformuleerde vragen. Zo nodig kunnen nieuwe vragen worden geformuleerd.
- vragen zich, zo nodig, af waarom zij niet op alle vragen een antwoord hebben gevonden.
- gaan na of zij op bepaalde vragen geen antwoord hebben kunnen vinden en analyseren waarom dat het geval is.

De docent:

- bewaakt of de leerlingen effectief gebruik maken van de informatiebronnen.
- bewaakt of het uitwisselen van informatie antwoorden van voldoende kwaliteit oplevert op de gestelde vragen/leerdoelen.

Wat wordt er van leerlingen verwacht?

In deze opdracht wordt een beroep gedaan op onderzoeksvaardigheden, maar ook op de creativiteit van leerlingen. Daarnaast doet de opdracht een beroep op de presentatievaardigheden van de leerlingen.

Suggesties

U kunt zelf de vorm bepalen waarop de leerlingen hun onderzoek moeten presenteren, maar u kunt de keuze ook aan de leerling laten.

Op <http://histoforum.net/2009/jagers.html> staat een kort artikel waarin wordt ingegaan op ervaringen met deze opdracht in een brugklas.

4. Antwoordmodel

De beoordeling van de opdracht is sterk afhankelijk van de versie en van de gekozen presentatievorm. Bij de beoordeling kan gebruik worden gemaakt van een van onderstaande beoordelingsmodellen, die naar believen kunnen worden aangepast en ingekort. Wel is het belangrijk dat alle eisen waaraan het onderzoek moet voldoen ook terugkeren in het beoordelingsmodel.

Verslag

In de meeste gevallen zullen de resultaten van het onderzoek worden vastgelegd in een schriftelijk verslag. Onderstaande schaal kan gebruikt worden om de kwaliteit van het verslag van het onderzoek gedetailleerd in beeld te brengen. In dit voorbeeld is gekozen voor een zespuntsschaal. Als en dergelijke nuancering niet mogelijk is kan ook worden volstaan met een vierpuntsschaal of zelfs een driepuntsschaal. In het laatste geval geeft het cijfer één aan dat de leerling niet het criteria heeft voldoen, het cijfer drie dat een leerling wel aan het criterium heeft voldaan. Het cijfer twee geeft aan dat een leerling min of meer aan de eis heeft voldaan of dat de docent twijfelt over zijn oordeel. Om redenen die eerder zijn besproken (7.2), ligt het niet voor de hand om de score automatisch om te zetten in een score.

Onderstaande schaal kan worden gebruikt om de kwaliteit van het verslag te beoordelen, maar kan ook door leerlingen worden gebruikt als checklist voor het schrijven van het verslag.

Hoofdrubriek	Criteria		1	2	3	4	5	6	score
Stijl	Spelfouten	Het verslag bevat nauwelijks of geen spelfouten.	0	0	0	0	0	0	0
	Interpunctie	De interpunctie draagt bij tot vlot tekstbegrip.	0	0	0	0	0	0	0
	Grammatica	De zinsbouw is grammaticaal correct.	0	0	0	0	0	0	0
	Vocabulair	Het gebruikte vocabulair in het verslag is rijk en gevarieerd.	0	0	0	0	0	0	0
	Zinnen	Het verslag bevat fraaie zinsconstructies.	0	0	0	0	0	0	0
	Leesbaarheid	Het verslag is prettig leesbaar.	0	0	0	0	0	0	0
	Afstemming op publiek	De stijl van het verslag is persoonlijk en past bij de beoogde lezer.	0	0	0	0	0	0	0
Vormgeving	Lay-out	De lay-out is verzorgd, doelmatig en aantrekkelijk.	0	0	0	0	0	0	0
	Titels	Het verslag bevat relevante hoofdstuk- en paragraaf titels.	0	0	0	0	0	0	0
	Lettertype	Het lettertype is aantrekkelijk en prettig leesbaar..	0	0	0	0	0	0	0
	Lettergrootte	Voor het verslag is gekozen voor een perfecte combinatie van lettergrootte en (tussen) kopjes.	0	0	0	0	0	0	0

	Paginanummering	Het verslag bevat een paginanummering.	0	0	0	0	0	0	0
	Citaten	Citaten zijn in het verslag tussen aanhalingstekens geplaatst.	0	0	0	0	0	0	0
Inhoud	Structuur	Het verslag kent een heldere opbouw, met een begin, een middenstuk en een afronding.	0	0	0	0	0	0	0
	Samenhang	Complexe gedachtegangen worden goed en helder weergegeven.	0	0	0	0	0	0	0
	Inleiding	De inleiding informeert over aanleiding, het probleem, het doel, het belang, onderzoeksvraag/ hypothese en opzet van het verslag.	0	0	0	0	0	0	0
	Samenvatting	Het verslag heeft een samenvatting met in ieder geval de conclusie(s).	0	0	0	0	0	0	0
	Paragrafen/hoofdstukken	Elke paragraaf of elk hoofdstuk begint met een inleiding.	0	0	0	0	0	0	0
		De informatie is goed geordend en met elkaar verbonden.	0	0	0	0	0	0	0
Er is sprake van een goede argumentatie die passend wordt ondersteund.									

Theorie	Het verslag vermeldt de relevante theorie achter het onderzoek	0	0	0	0	0	0	0
Methode	Het verslag bevat een duidelijke beschrijving van de onderzoeksmethode.	0	0	0	0	0	0	0
Waarnemingen	Het verslag vermeldt de waarnemingen die deel uitmaken van het onderzoek.	0	0	0	0	0	0	0
	Het verslag evalueert de waarnemingen die deel uitmaken van het onderzoek.							
Alinea's	Het verslag De leerling gebruikt alinea's waar zinvol.	0	0	0	0	0	0	0
Tabellen en grafieken	onderzoeksgegevens zijn, waar relevant, verwerkt in grafieken en tabellen.	0	0	0	0	0	0	0
Bronnen	De leerling gebruikt veel, functionele, bronnen in zijn verslag.	0	0	0	0	0	0	0
Bruikbaarheid van bronnen	Het verslag gaat, waar relevant, in op de bruikbaarheid van de bronnen.	0	0	0	0	0	0	0
Betrouwbaarheid van bronnen	Het verslag gaat, waar relevant, in op de betrouwbaarheid van de bronnen.	0	0	0	0	0	0	0
Illustraties	Het verslag bevat zinvolle illustraties.	0	0	0	0	0	0	0

	De illustraties zijn voorzien van ondertekeningen.	0	0	0	0	0	0	0
	De tekst verwijst, waar zinvol, naar opgenomen illustraties.	0	0	0	0	0	0	0
Conclusie	De conclusies van het onderzoek geven een passend antwoord op de onderzoeksvragen en/of de hypothese.	0	0	0	0	0	0	0
	De conclusies zijn deugdelijk onderbouwd.	0	0	0	0	0	0	0
Evaluatie	Het verslag bevat een deugdelijk onderbouwde procesevaluatie.	0	0	0	0	0	0	0
	Het verslag bevat een deugdelijk onderbouwde productevaluatie.	0	0	0	0	0	0	0
Bronvermelding	Het verslag heeft een volledige bronvermelding die geheel voldoet aan de (APA) eisen.	0	0	0	0	0	0	0
Noten	In het verslag wordt adequaat gebruik gemaakt van voet- of eindnoten (inclusief juiste verwijzingen).	0	0	0	0	0	0	0
Totaal								
Gemiddeld								0

Presenteren

Onderstaande schaal kan gebruikt worden om de kwaliteit van de presentatie gedetailleerd in beeld te brengen. In dit voorbeeld is gekozen voor een zespuntsschaal. Als een dergelijke nuanciering niet mogelijk is kan ook worden volstaan met een vierpuntsschaal of zelfs een driepuntsschaal. In het laatste geval geeft het cijfer één aan dat de leerling niet het criteria heeft voldaan, het cijfer drie dat een leerling wel aan het criterium heeft voldaan. Het cijfer twee geeft aan dat een leerling min of meer aan de eis heeft voldaan of dat de docent twijfelt over zijn oordeel.

De schaal kan door leerlingen gebruikt worden als checklist voor hun presentatie en/of om een medeleerling te beoordelen (peer-assessment of co-assessment)

De leerling ...

	Criteria		1	2	3	4	5	6	Score
Non-verbale vaardigheden	Oogcontact	De leerling heeft voortdurend contact met het publiek en heeft zijn notities nauwelijks nodig.	0	0	0	0	0	0	0
	Gezichtsuitdrukking	De leerling toont telkens een adequate gezichtsuitdrukking die de presentatie ondersteunt.	0	0	0	0	0	0	0
	Gebaren	De leerling ondersteunt zijn verhaal op natuurlijke wijze met toepasselijke gebaren.	0	0	0	0	0	0	0
	Houding	De leerling heeft gedurende de presentatie een ontspannen houding.	0	0	0	0	0	0	0

	Uitstraling	De leerling heeft, bijvoorbeeld in zijn kleding, veel aandacht besteed aan zijn presentatie.	0	0	0	0	0	0	0
Stemgebruik	Stemgebruik	De leerling spreekt luid genoeg, brengt variatie in toonhoogte aan en articuleert goed.	0	0	0	0	0	0	0
	Fluency	De leerling spreekt vloeiend, zonder haperingen	0	0	0	0	0	0	0
	Enthousiast	De leerling straalt gedurende de hele presentatie enthousiasme voor het onderwerp uit.	0	0	0	0	0	0	0
Inhoud	Structuur	De presentatie kent een heldere opbouw, met een begin, een middenstuk en een afronding.	0	0	0	0	0	0	0
	Aankondiging van het onderwerp	De leerling vertelt het publiek waarover de presentatie zal gaan.	0	0	0	0	0	0	0
	Beoogd effect	De leerling weet precies wat hij met zijn presentatie wil bereiken.	0	0	0	0	0	0	0
	Rekening houden met doelgroep	De leerling heeft zijn presentatie volledig afgestemd op de doelgroep.	0	0	0	0	0	0	0
	Interactie	betreft het publiek op adequate wijze bij zijn presentatie.	0	0	0	0	0	0	0

Afronding	De presentatie wordt duidelijk en ter zake afgerond.	0	0	0	0	0	0	0
Tijd	De presentatie voldoet wat de tijd betreft aan de eisen, niet te kort en niet te lang.	0	0	0	0	0	0	0
Beheersing van het onderwerp	De leerling beheerst het onderwerp volledig.	0	0	0	0	0	0	0
Informatiedichtheid	De hoeveelheid informatie is in overeenstemming met de lengte van de presentatie.	0	0	0	0	0	0	0
Visuele hulpmiddelen	De gekozen hulpmiddelen ondersteunen het betoog en maken de presentatie sterker.	0	0	0	0	0	0	0
Volledigheid	De leerling gaat diepgaand in op alle onderdelen.	0	0	0	0	0	0	0
Resultaat	De presentatie is bijzonder effectvol.	0	0	0	0	0	0	0
		Totaal						0
		Gemiddeld						0

Powerpoint

Onderstaande schaal kan gebruikt worden om de kwaliteit van de PowerPoint in beeld te brengen. In dit voorbeeld is gekozen voor een zespuntsschaal. Als en dergelijke nuancering niet mogelijk is kan ook worden volstaan met een vierpuntsschaal of zelfs een driepuntsschaal. In het laatste geval geeft het cijfer één aan dat de leerling niet het criteria heeft voldoen, het cijfer drie dat een leerling wel aan het criterium heeft voldaan. Het cijfer twee geeft aan dat een leerling min of meer aan de eis heeft voldaan of dat de docent twijfelt over zijn oordeel.

De schaal kan door leerlingen gebruikt worden als checklist voor hun presentatie en/of om een medeleerling te beoordelen (peer-assessment of co-assessment).

Criteria		1	2	3	4	5	6	Score
Algemeen	De PowerPoint heeft een duidelijk toegevoegde waarde en is geen letterlijke kopie van het verhaal	0	0	0	0	0	0	0
Informatie	De PowerPoint bevat weinig tekst per dia.	0	0	0	0	0	0	0
Tekstgebruik	De dias bevatten geen hele zinnen.	0	0	0	0	0	0	0
Lettertype	In de PowerPoint is een fraai en functioneel lettertype gebruikt.	0	0	0	0	0	0	0
Hoofdletters	De PowerPoint bevat geen hoofdletters.	0	0	0	0	0	0	0
Interpunctie	De PowerPoint bevat geen interpunctie.	0	0	0	0	0	0	0
Kleurgebruik	De PowerPoint bevat verantwoorde kleurencombinaties.	0	0	0	0	0	0	0
Bullits	In de PowerPoint wordt functioneel gebruik gemaakt van bullits.	0	0	0	0	0	0	0

Afbeeldingen	In de PowerPoint wordt functioneel gebruik gemaakt van afbeeldingen.	0	0	0	0	0	0	0
Animaties	In de PowerPoint wordt functioneel gebruik gemaakt van animaties.	0	0	0	0	0	0	0
Geluid	In de PowerPoint wordt geen gebruik gemaakt van irritante geluiden.	0	0	0	0	0	0	0
Filmpjes	In de PowerPoint wordt functioneel gebruik gemaakt van filmpjes.	0	0	0	0	0	0	0
Totaal								0
Gemiddeld								0

Tips voor een goede powerpoint presentatie

Een spreekbeurt, inleiding, presentatie is een performance. Verpest die niet door powerpoint te gebruiken als een autocue (teleprompter). Je neemt de illusie weg, want het publiek ziet, wat jij ziet. Als je een geheugensteuntje nodig hebt, schrijf dan trefwoorden of een schema op een velletje papier, dat alleen jij kunt zien. Voor het lezen van teksten is er namelijk een veel beter medium dan een powerpoint, namelijk papier. Als je powerpoint gebruikt in een lezing hou er dan altijd rekening mee dat de techniek je in de steek kan laten. Je lezing moet ook doorgaan als je geen gebruik kunt maken van powerpoint.

Tips:

- Beperk de hoeveelheid informatie per slide
- Bedenk dat powerpoint een tool is voor visuele communicatie
- Beperk de hoeveelheid tekst
- Gebruik geen hele zinnen
- Kies het juiste lettertype en de juiste lettergrootte (24-28 points)
- Gebruik zo weinig mogelijk verschillende lettertypes
- Gebruik geen hoofdletters
- Gebruik geen interpunctie
- Taalfouten zijn dodelijk
- Overdaad aan opsommingen (bullet points) schaadt
- Als je kleur gebruikt, gebruik dan verantwoorde kleurencombinaties
- Vermijd ergerlijke geluiden
- Beperk animaties (pointless-motion)
- Kies afbeeldingen met zorg, gebruik zo weinig mogelijk clip art

Probeer bij het maken van een powerpoint presentatie eens te denken als een filmmaker:

- Zoek om te beginnen naar echte sleutel afbeeldingen.
- Denk in beeldkaders (frames).
- Schrijf je powerpoint niet in een scherm met maar één slide, maar met minimaal zes slides. Je kunt zo veel beter het effect van de presentatie op het publiek beoordelen.
- Print je presentatie uit en hang hem aan de muur. Op die manier kun je er af en toe eens met een frisse blik naar kijken en kunnen collega's er commentaar opgeven.
- Blijf het aantal slides halveren vanuit de gedachte 'In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister'

Poster

Criteria		1	2	3	4	5	6	Score
Leesbaarheid	De poster is op 1,5 meter afstand goed leesbaar.	0	0	0	0	0	0	0
Boodschap	De boodschap wordt binnen 11 seconden duidelijk.	0	0	0	0	0	0	0
Vereiste elementen	De poster bevat alle vereiste elementen.	0	0	0	0	0	0	0
Tekst	De poster bevat niet teveel tekst.	0	0	0	0	0	0	0
Bijschriften	Alle belangrijke onderdelen hebben relevante bijschriften die op 1,5 meter afstand te lezen zijn.	0	0	0	0	0	0	0
Grafieken	Alle gebruikte grafieken hebben een relatie met het onderwerp.	0	0	0	0	0	0	0
	Alle grafieken van anderen zijn voorzien van een bronvermelding.	0	0	0	0	0	0	0
	De grafieken hebben duidelijk een toegevoegde waarde.	0	0	0	0	0	0	0
Inhoud	De inhoud van de poster is volledig juist.	0	0	0	0	0	0	0
	De poster bevat geen taalfouten.	0	0	0	0	0	0	0
	Uit de poster blijkt dat de leerling het onderwerp volledig beheerst.	0	0	0	0	0	0	0
Effectiviteit	De poster is zeer effectief.	0	0	0	0	0	0	0

Aantrekkelijkheid	De poster is grafisch zeer aantrekkelijk en overzichtelijk vormgegeven.	0	0	0	0	0	0	0
Originaliteit	De poster is zeer origineel.	0	0	0	0	0	0	0
Kleurgebruik	De gebruikte kleuren harmoniëren prachtig.	0	0	0	0	0	0	0
Vlakverdeling	De vlakverdeling is uitstekend.	0	0	0	0	0	0	0
Auteur	Het is duidelijk wie de poster heeft gemaakt.	Totaal						0
		Gemiddeld						0

Tips voor het maken van een goede poster

1. Bepaal het doel van de poster. Wat wil je communiceren? Wat is je boodschap? Een poster kan:

- informeren
- overtuigen
- aanzetten tot denken / choqueren

2. Bepaal de doelgroep van de poster

- Een poster moet aansluiten bij de achtergronden van je publiek, zoals cultuur, voorkennis, leeftijd.
- Hou rekening met wat mensen al weten
- Bedenk beelden mensen gebruiken of welke beelden hen aanspreken
- Bedenk welke symbolen mensen begrijpen

3. Bedenk hoe je de aandacht van het publiek wilt trekken.

- Wat is de kern van je boodschap?
- Welke voorbeelden verhelderen je boodschap?
- Selecteer op hoofd- en bijzaken.

Kenmerken van een goede poster

- De poster brengt een duidelijke boodschap over in zo weinig mogelijk woorden.
- Bevat vooral visuele informatie.
- De poster is goed gestructureerd en dus geen zoekplaatje.
- De poster is bondig. De kijker moet de essentie binnen 11 seconden kunnen begrijpen.
- De poster is ook zonder mondelinge toelichting te begrijpen.
- De poster heeft een in het oog springend detail.
- De poster heeft een korte, opvallende titel (max. 5 woorden).
- De toelichtende teksten zijn beknopt en functioneel en geven alleen hoofdlijnen weer. Uiteraard zijn fouten in spelling en grammatica uit den boze.
- Foto's, tekeningen en grafieken spreken voor zich.
- Teksten staan in kolommen of in blokken. Het verband tussen teksten en illustraties is duidelijk.
- Afmeting voldoende groot: 60x90 cm of A0 (84,1 x 119,4 cm). Meestal geen liggende of vierkante posters.
- Leesbaar op 1½ meter afstand.
- Schreefloze letter, bijv. Arial, Helvetica, Verdana of Tahoma, minimaal 18 punts.
- Er zijn goed contrasterende kleuren op een rustige achtergrond gebruikt.

12. De Agrarische Revolutie

In deze opdracht doen leerlingen onderzoek naar het ontstaan van de landbouw en veeteelt en de veranderingen die dit veroorzaakte in het leven van mensen..

Leerdoel

Je kunt:

Uitleggen hoe het leven van mensen met de komst van de landbouw en veeteelt veranderde.

Succescriteria

Je kunt:

- Beschrijven wanneer en waar landbouw en veeteelt zijn ontstaan en waarom juist daar.
- De veranderingen beschrijven die met de komst van landbouw en veeteelt optraden op het gebied van werken, wonen en relatie tussen mensen.

Opdracht 1

Je weet ongetwijfeld al het een en ander over het ontstaan van de landbouw in de prehistorie. Sommige dingen weet je misschien zeker, andere dingen vermoed je alleen maar.

Vul daarom om te beginnen, nadat je met elkaar hebt overlegd, het onderdeel 'voor' van onderstaand schema ord) in. Het onderdeel 'na' komt later aan de orde.

De vragen die je in dit schema gaat beantwoorden zijn:

- Wanneer zijn landbouw en veeteelt ontstaan?
- Waar zijn landbouw en veeteelt ontstaan?
- Wat waren de belangrijkste veranderingen als gevolg van de komst van landbouw en veeteelt?

Mogelijke toetsopdrachten

Opdracht 1

Op scholen in de Verenigde Staten wordt met deze poster de overgang van de samenleving van jagers en verzamelaars naar de agrarische samenleving in de Nieuwe Steentijd (Neolithicum) uitgelegd.

1 Volgens de maker van de poster vormde de overgang van een samenleving van jagers en verzamelaars naar een samenleving van boeren een revolutionaire verandering. Ontleen aan de bron drie argumenten die deze stelling ondersteunen.

WHY HUNT?

WHY GATHER?

JOIN THE NEOLITHIC REVOLUTION!

Special offer!
Free booklets!
The Pleasures of Porridge
Earn Your Animals' Respect
How to Tell a Weed

Your KEYS to a BETTER LIFE!

Harness Plant Power!

- Learn how the seeds you drop can become next fall's crop!
- Use seed selection to make future plants more productive and easier to harvest!
- Preserve and store surpluses for hard times!
- Invent new ways of preparing and cooking plant foods!

Put Animals To Work For You!

- Learn which species are slow and submissive!
- Use food and fences to keep them around!
- Influence their choice of mates!
- Breed the best and eat the rest!

Disclaimer: Plant and animal domestication can lead to overpopulation, deforestation, erosion, flooding, desertification, materialism, diminished nutrition, cavities, and television. Caution advised. **YOUR RESULTS MAY VARY**

Opdracht 1

Bron

Bestudeer de bron

Bepaal of de mensen in de bron van de jacht of van de landbouw leefden. Ontleen aan de tekening twee verschillende argumenten voor je keuze.

Opdracht 3 Neanderthalers en de homo sapiens

Bestudeer onderstaande bronnen en beantwoord vervolgens de vragen.

1. Is er sprake geweest van seks tussen Neanderthalers en de homo sapiens? Geef op basis van onderstaande bronnen een beredeneerd antwoord.
2. Welke van onderstaande bronnen heb je gebruikt voor je antwoord. Licht je antwoord toe.
3. Verklaar waarom de bronnen elkaar zo tegenspreken.
4. Leg een verband tussen bron 2 en 3

Bron 1

'Neanderthalers en oermensen mengden niet'

FERRARA - Europeanen kunnen opgelucht ademen: zij stammen niet af van de Neanderthaler. Volgens een nieuwe genetische studie aan de Italiaanse universiteit van Ferrara plantten de

voorvaders van de moderne Europeaan, de zogenoemde oermensen, zich niet voort met de Neanderthalers die ongeveer rond dezelfde tijd leefden.

De onderzoekers vergeleken het DNA van skeletten van twee oermensen die tussen de 23000 en 25000 jaar geleden leefden, met het DNA van Neanderthalers van circa 35000 jaar geleden, en met dat van de moderne Europeaan. Het DNA van de oermensen kwam wel voor een groot deel overeen met dat van de moderne mens, maar verschilde sterk van de genetische opmaak van de Neanderthalers.

Wetenschappers verschillen van mening over de vraag of er bloed van Neanderthalers door de aderen van moderne Europeanen stroomt. Volgens één theorie vermengden de Neanderthalers, die ongeveer 28000 jaar geleden uitstierven, zich met de oermensen. Een andere theorie, nu dus ondersteund, zegt dat de twee groepen wel naast elkaar leefden in het late Pleistoceen tijdperk (van 2,5 miljoen jaar tot 10000 jaar geleden), maar zich niet met elkaar vermengden.

Bron: Trouw, 27 mei 2003

Bron 2

'DNA van Neanderthalers is te reconstrueren'

(Novum/AP) - Europese wetenschappers hebben naar eigen zeggen een manier gevonden om het volledige DNA-profiel van Neanderthalers te kunnen reconstrueren. Eerder leverde dat grote problemen op omdat het DNA in de dertigduizend jaar oude overblijfselen van Neanderthalers ernstig beschadigd of onvolledig was.

Een onderzoeksteam van het Max Planck Instituut voor Evolutionaire Antropologie in Leipzig heeft een manier ontwikkeld om verschillende beschadigde DNA-profielen met elkaar te combineren waardoor een volledig genoom ontstaat. Daarnaast vonden de wetenschappers een oplossing voor de besmetting van de monsters met het DNA van onderzoekers zelf. De bevindingen van het team werden maandagavond gepubliceerd in de online versie van het wetenschappelijke blad Proceedings van de Amerikaanse National Academy of Sciences.

Het volledige genoom van een Neanderthaler kan een nieuw licht werpen op het debat of de mens afstamt van de Neanderthaler, of dat beide soorten tegelijkertijd voorkwamen of zelfs onderling voor nageslacht zorgden. De methode is volgens de wetenschappers overigens niet alleen op Neanderthalers toepasbaar, maar ook het DNA van de mammoet of de holenbeer kan op dezelfde manier worden gereconstrueerd.

Bron: Trouw, 26 juni 2007

Bron 3

DNA Neanderthalers wijst op seks met mens

Amsterdam - Met restjes DNA uit botten van Nanderthalers hebben wetenschappers de genetische blauwdruk van de bekendste uitgestorven mensenvariant kunnen reconstrueren. Het historisch bouwpakket, voor 60 procent compleet, lijkt sterk op het onze, maar vertoont ook belangrijke verschillen...Het Neanderthaler DNA komt voor 99,7% met dat van de moderne mens overeen....Verrassend zijn (wel) de aangetroffen sporen van geslachtsverkeer tussen Neanderthalers en mens. Sommige stukken DNA komen zo sterk overeen dat ze recent moeten zijn uitgewisseld, tussen 50 en 80 duizend jaar geleden. Zo'n 1 tot 4 procent van het DNA van de moderne mens is er door Neanderthalers ingepompt, concluderen de wetenschappers nadat ze het volledige genetisch materiaal van vijf moderne burgers hebben vvergeleken met dat van onze vroegere verwant. Onderlinge seks, waar eerder aan getwijfeld werd, staat nu vrijwel vast.

Bron: Trouw, 7 mei 2010

Opdracht 4 Een Keltisch graf

Bron

In 2010 werd in de omgeving van Heuneburg (onder Stuttgart) een ongeschonden Keltisch graf gevonden dat ongeveer 2600 jaar oud is. Het graf bevatte rijke sieraden uit o.a. goud, barnsteen en brons.

Beredeneer waarom archeologen ervan uitgaan dat dit het graf is van een adellijke vrouw. Ga zowel in op adellijk als op vrouw.

Reconstructie van Keltische huizen

Bron: <http://www.spiegel.de/wissenschaft/mensch/0,1518,736863,00.html>

Opdracht 5 (havo-examen 2006, 2,1)

Stel:

Bij een opgraving vind je

- in laag 1: visfuiken, resten van speren, een vuistbijl, resten van vuurplaatsen en
- in laag 2: resten van een maalsteen en grondsporen van een ploeg.

In slechts één van beide lagen was een vaste woonplaats.

2p Beredeneer in welke laag zich de vaste woonplaats bevond.

Opdracht 6 (havo-examen, 2010, 2,2)

Bron

Rotstekening uit Bohuslän, een gebied in Zweden. De tekening dateert van ongeveer 3000 v. Chr.

Gebruik de bron

Bij deze rotstekening krijg je twee gegevens:

- 1 Rond 3000 v. Chr. heeft in Zweden de landbouwrevolutie plaatsgevonden.
- 2 Rond 3000 v. Chr. leven de Zweden nog in de prehistorie.

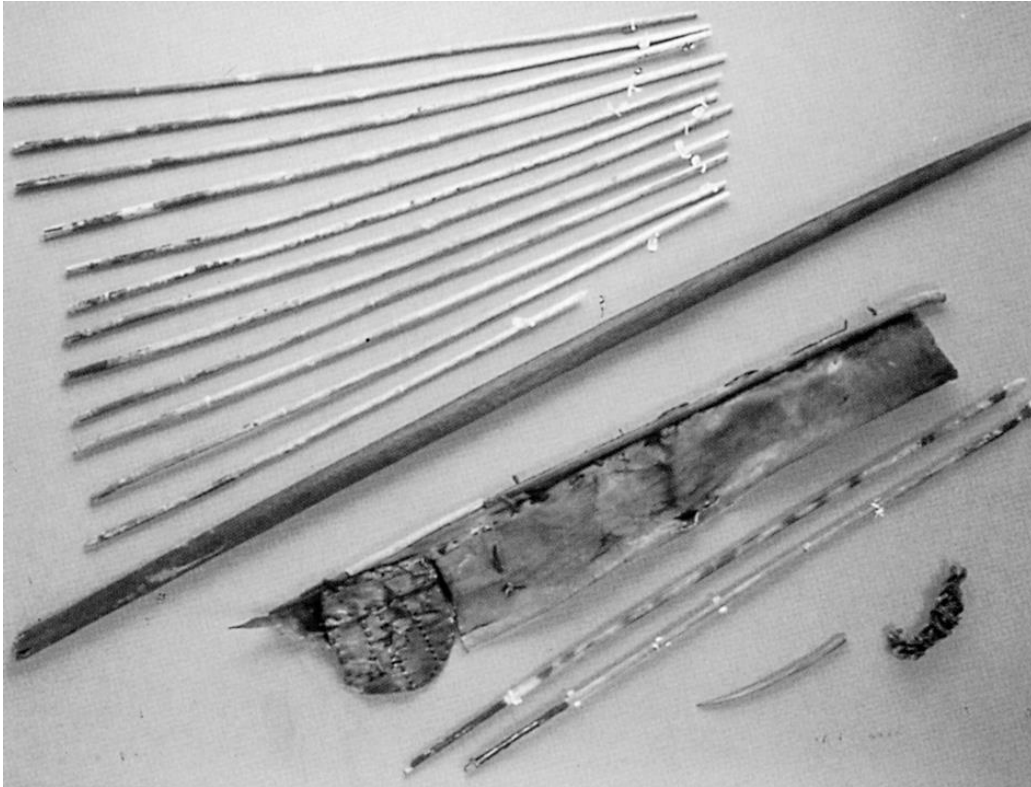
3p Gebruik deze gegevens om:

- (met bron) uit te leggen waardoor deze rotstekening een bewijs vormt dat in Zweden de landbouwrevolutie al heeft plaatsgevonden en
- (zonder bron) aan te geven waarom wij verder weinig weten van de cultuur van deze landbouwers.

Opdracht 7 (havo-examen 2011, p-waarde=64)

Bron

In 1991 wordt hoog in de Alpen bij een gletsjer een bevroren, goed geconserveerd lichaam van een man gevonden, die de naam "Ötzi de gletsjermummie" krijgt. Uit onderzoek blijkt dat de man rond 3000 v. Chr. Tijdens een tocht door de bergen is omgekomen en dat zijn lichaam direct daarna in het ijs is ingevroren:

Toelichting

Bij zijn lichaam worden onder andere aangetroffen:

- een aantal voor een deel onafgewerkte pijlen. Slechts twee vuursteenpijlen hadden een punt en waren bruikbaar. De twaalf andere waren nog niet klaar;
- een bijl van koper, met berkenteer en leren riemen vastgezet in een steel van taxushout;
- hertenleren schoenen gevuld met hooi.

In zijn ingewanden worden de resten van zijn laatste maaltijden gevonden:

edelhertenvlees, eekhoorn en brood of pap van een tarwesoort.

Gebruik de bron.

Op grond van deze vondsten kom je tot de volgende bewering: Ötzi behoorde waarschijnlijk tot een landbouwsamenleving.

2p Ondersteun deze bewering met twee aanwijzingen uit de bron.

Opdracht 8 (havo-examen 2009, 3, p-waarde=61)

Gebruik de bron uit opdracht 7

Voor wetenschappers die prehistorische samenlevingen bestuderen is de vondst van Ötzi een betrouwbare bron.

2p Leg dit uit.